

9(1)
Н-29

Н. К. НОРҶУЛОВ

**БЕРУНИЙ
ВА ХОРАЗМ**

9(1)
H-79

Н. К. НОРҚУЛОВ

БЕРУНИЙ ВА ХОРАЗМ

1973

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
Т О Ш К Е Н Т — 1973

Ушбу рисолада қомусий билимлар эгаси, буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг бизгача етиб келмаган *Машоҳири Хоразм* («Хоразмнинг машҳур кишилари») ва эълон қилинган бошқа асарларини илмий ўрганиш натижасида Хоразм ўлкасининг қисқача тарихи баён қилинди.

Китобча тарихчи, шунингдек, Хоразм тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

9(C52)

H 79

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Хоразм тарихчиси	5
Хоразм ва хоразмликлар	9
Хоразм дийерининг баъзи қадимий шаҳар ва каналлари	18
Илк Хоразм давлати ва Беруний	28
Араблар истилоси ва Беруний	32
Маъмунийлар ва Ғазнавийлар даврида Беруний ижоди	37

Норқулов Н. К.

Беруний ва Хоразм.

Т., «Фан»,

1973.

48 бет.

Наркулов Н. К. Беруни и Хоразм.

На узбекском языке

Н. К. Наркулов

БЕРУНИ И ХОРЕЗМ

Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон китоблар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир Т. Абдужабборова
Техмуҳаррир Р. К. Иброҳимова
Корректор Х. Дўстмуҳамедов

P17830. Теришга берилди 27/VII-73 й. Босишга рухсат этилди 6/VIII-73 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Босма л. 2,52. Қоғоз л. 0,75 Ҳисоб нашриёт л. 2,7
Нашриёт № 621. Тиражи 7000. Баҳоси 10 т. Заказ 160.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент, Черданцев кўчаси, 21.
Нашриёт адреси, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

1-6-1

ЎзССР «Фан» нашриёти, 1973 й.

КИРИШ

Абу Райҳон Берунийдек буюк олим туғилиб, вояга етган Хоразм ўлкаси қадимги даврларда ҳам ўзбеклар диёрининг илк маданият ўчоқларидан бири ҳисобланган.

Хоразмда деҳқончилик ва суғориш шаҳобчаларининг қадимийлиги совет олимлари (С. П. Толстов, Я. Ф. Фуломов¹ ва бошқалар) томонидан чуқур тадқиқ этилган. Аммо, Хоразм ўлкаси ва унинг халқлари тарихига оид манбалар жуда кам. Беруний асарлари тадқиқ этилгунга қадар тадқиқодчилар тарихий маълумотларни асосан қадимги Эрон ёзувлари, юнон ва латин, арман ва Сурия географ ҳамда тарихчилари, тушунилиши қийин бўлган қадимий Хитой тарихий манбаларининг айрим парчаларидан, шунингдек, зардуштий динининг илоҳий китобларидан олганлар. Ўзбекистон ССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ташаббуси билан Беруний асарларининг ўрганилиши ва тадқиқ этилиши туфайли Хоразм ўлкасининг қадимий ва илк ўрта аср тарихини ўрганиш имкони туғилди. Буюк ватанпарвар олим Абу Райҳон Беруний ўз диёрининг ўтмиш тарихи, ватандошларининг бой қадимий маданий мероси, урф-одатлари ва машғулотига доир бир қанча ўлмас асарлар яратди. Афсуски, унинг бу асарлари бизгача етиб келмаган. Абу Райҳон Беруний ўзининг асарларида ўтмиш маданиятимиз тақдири ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: Юнонистонлик Фотиҳ Искандар Ўрта Осиё халқларининг илму фан хазиначаларини ўз мамлакатига олиб кетди².

¹ С. П. Толстов, По древним дельтам Окса и Яксарта, ИВЛ, М., 1962; Я. Ф. Фуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихидан, Тошкент, 1957.

² Қараи: Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, I том, Тошкент, 1968, 127-бет.

«Искандар ва унинг ворислари румликлар томонидан эронликлар] рағбат қилган барча илмий китоблари куйдирилиб, ҳаёт воситаси бўлган ва фахр қилинадиган гўзал санъатлари барбод этилган эди. Искандар кўплаб диний китобларни куйдирган, ажойиб биноларни вайрон қилган»³.

Қадимий Хоразм ёзма ёдгорликлари ҳам нобуд этилган эди. Бахтли тасодиф туфайли сақланиб қолган Абу Райҳон Беруний асарларига қайта ҳаёт бахш этиш Коммунистлар партияси ленинча миллий сиёсати ҳамда берунийшунос олимларимизнинг илмий жасоратлари туфайли амалга ошди.

Ушбу ишни ёзишда ўз илмий маслаҳатлари ва яқиндан кўрсатган ёрдами учун муаллиф Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори А. К. Арендсга чексиз миннатдорчилик билдиради.

³ Абу Райҳон Беруний, Уша асар, 147-бет.

ХОРАЗМ ТАРИХЧИСИ

Абу Райҳон Беруний қадимдан яшаб келган халқлар тарихи ва маданиятини синчиклаб ўрганди. Бу йўлда у на вақти ва на дунёсини аяди. Қадимий ёзма манбалар ва ривоятлар асосида илмий хулосалар чиқарди. «Қадимий тарихларнинг энг аввалгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир»¹, — дейди Беруний. Масалан, ижтимоий тараққиёт ва тилларнинг пайдо бўлиши тўғрисида олим шундай дейди: «[Одамлар] тузилишларининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг [одам] яшайдиган жойларининг турличалигидан ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бири-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларини ифодалаш учун [зарур] бўлган сўзларга эҳтиёж тугилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан ҳалиги иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган»². Хоразм ўлкаси ўзининг шундай бир ажойиб тарих тадқиқотчисини яратдики, унинг яратган асарларида қадимий ва илк ўрта аср Хоразм маданияти ўз ифодасини топди. Олимнинг бизгача етиб келган асарларида ватани ҳақидаги тарихий маълумотларни анчагина учратиш мумкин.

Абу Райҳон ибн Аҳмад Беруний ал-Хоразмий Хоразмнинг Кот шаҳрида 362/973 йили туғилиб, 430/1048 йили Фазна шаҳрида вафот этди. У ўз замонасининг, шунингдек, Хоразм, Журжон (Гургон), Фазна ҳукмдорлари ҳамда кўзга кўринган алломалари, шу жумладан, Ибн Сино билан яқин муносабатда бўлган.

¹ Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, I том, 50-бет.

² Уша асар, 236-бет.

Беруний ажойиб ҳаёт йўлини босиб ўтган ва юздан ортиқ ўлмас асарлар яратган. Шулардан бири унинг «Хоразм тарихи» номли асари бўлиб, мазкур асар бизгача етиб келмаган ва дунёнинг бирор кутубхоналарида ҳам мавжуд эмас. XIII асрдаёқ йўқолган бу асар «Хоразм тарихи» ёхуд *Китоб ул-мусомара фи ахбори Хоразм* («Хоразм тўғрисидаги хабарлар ҳақида суҳбатлар») деб аталган. Тарихчи Абулфазл Байҳақий (995—1077) «Хоразм тарихи»ни «Машоҳири Хоразм» («Хоразмнинг машҳур кишилари») номи билан тилга олади. Ёқут Ҳамавий (1179—1229 й.)нинг ҳам «Мусомара» китобидан келтирган парчалари мазкур китобларнинг иккаласи ҳам битта асар эканлигини тасдиқлайди. Ёқут ўзининг Хоразмга бағишланган мақоласида шундай ёзди: «Абу Райҳон Берунийнинг бир китобида у «Хоразм тарихи» деган китоб ёзгани ҳақида эслаб ўтилганини кўриб қолдим. Уша асарда ёзилишича, Хоразм қадимда Фил деб аталган экан. Шу ерда у мен унутган бир тарихни келтиради. Кимда-ким шу китобни топса, мен келтирган ҳикояни қўшиб қўйиши мумкин»³.

XIX асрнинг 60-йилларида Байҳақий тарихий асарининг сақланиб қолган ва ҳозир «Тарихи Байҳақий» деб аталувчи қисми Морлей томонидан нашр этилди. Шундан кейингина Берунийнинг мазкур номдаги асари бўлганлиги аниқланди. Беруний ўз китобини қандай атагани бизга номаълум. Кейинроқ ўтган тарихшунослар асарларидан мазкур китобнинг еттита номи аниқланган. Абулфазл Байҳақий ва Абу Райҳон Беруний султон Маҳмуд саройида хизмат қилганлар; Султон Маҳмуд вафотидан кейин эса, унинг тахт ворислари Масъуд (1030—1041) ва Мавдуд (1042—1048) хизматида бўлдилар. Улар шахсан таниш бўлган бўлишлари ҳам эҳтимол. Улар ёш жиҳатидан бир-бирларидан анча фарқ қилганлар. Абулфазл Байҳақий Беруний ҳаётлигида Ғазнавийлар давлати девонхонасида девонбеги ёрдамчиси вазифасида ишлаган. Байҳақий асари қўлёзмасининг эълон қилинган қисмида Берунийнинг «Хоразм тарихи» асарида олинган турли мазмундаги парчаларни учратиш мумкин. Бундай парчалар немис шарқшунос олими Э. Захау ва атоқли шарқшунос В. В. Бартольд асарларида ҳам мавжуд. Бу икки олим «Хоразм тарихи»дан

³ Э. Захау, Хоразм тарихи ва хронологиясига доир, Вена, 1873, 7—8-бетлар (немис тилида).

олинган унча катта бўлмаган ва ўқий олган парчалари билангина кифояланганлар. XX аср бошларида араб олими Ёқутнинг *Муъжам-ул-булдон* («Мамлакатлар мажмуи») деган йирик асари нашр этилди. Шу асарнинг олтинчи жилдида биз юқорида зикр этилган парчаларга қўшимча маълумотларни учратамиз.

Байҳақий ўз асарини Абу Райҳон Беруний вафотидан кейин 1056 йили ёзишга киришади. Бу пайтда Байҳақий давлат хизматида кетган эди. Унинг ҳамшаҳари олим ва ёзувчи, «Тарихи Байҳақ» асарининг муаллифи Ибн Фундуқ лақабли Абул Ҳасан Али Байҳақийнинг берган хабарига қараганда, Абулфазл Байҳақийнинг асари 30 жилддан иборат бўлиб, унинг 5-жилдининг охириги қисми ва 6, 7, 8, 9 ҳамда 10-жилдлари (хотимаси йўқ) сақланиб қолган. Асарнинг қолган қисмлари XII асрдаёқ йўқолган бўлиши мумкин. Чунки, қўлёзмаларнинг XIX ва XX асрларда эъло қилинган қисмлари энг қадимийси бўлиб, улар XVI—XVII асрларга мансубдир. Шундай қилиб, «Тарихи Байҳақий»нинг ёзилишидан кейинги 500—600 йиллик тақдир бизга номаълум бўлиб қолмоқда.

Байҳақий ўз асарини йилнома шаклида ёзган. Унинг бизгача етиб келган жилдларида йилномалар 432/1041 йилгача давом этади, яъни 1030—1041 йилларни ўз ичига олади. Унингчи жилд охирида, олимнинг кўзда тутишича, яна икки боб ҳам бўлиб, бири Хоразм, иккинчиси Рай шаҳри тарихига бағишланиши лозим эди. Бу икки йирик вилоятни Маҳмуд Ғазнавий ўз ҳукмронлигининг сўнгги даврида истило этади. Абулфазл Байҳақийнинг ёзишича, Беруний асарида Хоразмнинг Маҳмуд томонидан забт этилиши, у тайинлаган ҳоким хоразмшоҳ Олтнтош замонидан, то Салжуқлар хуружигача тарихи баён этилиши лозим бўлган. Хоразм тўғрисидаги бобнинг муқаддимасида Байҳақий «Мазкур... тарих асарини ёзишга киришар эканман, ўз кўрганларим, ёхуд ишончли одамлардан эшитганларимни битишга аҳд қилдим. Бундан аввал мен устоз Абу Райҳон қаламига мансуб бир китоб кўрган эдим. Ул зот суҳандонликда ва ҳодисалар моҳиятини англашда, география ва фалсафада бе-назир киши эди. Замонасида унга тенг келадигани йўқ эди; у бирор нарсани чуқур мулоҳаза қилмай ёзмас эди. Мазкур китобдан мен бутун-бутун жойларини кўчирдим. Бу тафсилотларни мен мазкур «Тарихни» ёзишда қанчалик эҳтиётлик билан иш кўрганганимни ойдинлаштириш

учун ёзмоқдаман. Чунки, мен билган сўз санъаткорлари доимо мендан олдин тилга олинмиши керак. Лекин бундай одамлар жуда кам қолди»⁴, деб ёзади. Кейин, Абулфазл Абу Райҳон Берунийдан олинган айрим парчаларни келтириш, шарҳлашдан олдин «Хоразм тарихи»нинг қисқача мазмунини ва унга нисбатан ўз нуқтаи назарини баён этади: «Хоразм тўғрисида ёзар эканман, Абу Райҳонга эргашиб, Маъмуи хонадонини тарихидан бошлашни лозим топдим. У мазкур сулолани инқирозга олиб келган сабабларни ўз кўзи билан кўрган ва ўз бошидан кечирган эди. У вилоятнинг Маҳмуд давлатига қўшиб олинмиши, марҳум амирнинг у мамлакатга бориши, унинг ҳукмронлигида Хоразмнинг аҳволи нима кечгани, ҳожиб Олтинтошни у ерга тайинлаб, султоннинг қайтгани: Олтинтош ўғлининг фитначиларга эргашувига қандай воқеалар сабаб бўлган ва Олтинтош хонадонининг тугашини билар эди. Бу хабарларда озмунча ажойиб ва гаройиб воқеалар тафсилли борми. Буларда ўқувчи ва эшитувчилар учун янгиликларни бартараф этувчи фойда кўпдир...»*

Байҳақий томонидан келтирилган мазкур асар мазмунига қараб, Берунийнинг Хоразм тўғрисидаги асари мазкур юртнинг Сомонийлар даври ва Ғазнавийлар хонадонининг икки ҳукмдори замони тарихини ўз ичига олган, деган хулосага келиш мумкин. Шундай бўлса ҳам асар муқаддимасида қадимий Хоразм тарихига доир қимматбаҳо маълумотлар келтирилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Берунийнинг 427—1036 йилда ўз асарларига ўзи тузган феҳрестида ҳам «Хоразм тарихи» кўрсатилган. Беруний ўзининг бу тарихий асарини Ғазнада яшаган йиллари ёзган бўлиши эҳтимол.

Берунийнинг Яқин Шарқ ва Урта Осиё халқлари, шунингдек, мисрликлар, юнонлик ва римликларнинг муфассал тарихий ўтмиши баён этилган «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида хоразмликлар, сугдийлар, баъзан сак қабилалари, уларнинг тили, урф-одатлари ва тарихий ўтмиши ҳақида ҳам муҳим маълумотлар берилган.

⁴ Абулфазл Байҳақий, Масъуд тарихи, Форс тилидан рус тилига таржима, кириш сўзи ва изоҳлар А. К. Арсендики, II тўлдирилган нашри, М., 1969, 807—817-бетлар.

* Уша жойда.

Беруний ўзи яшаб турган давр ва илм-фан ҳақида шундай ёзган эди: «Лекин замонамиз айтиб ўтилгандай замон эмас, балки унинг тескарисичадир. Шундай замон ва шароитда яшаш мажбурий бўлгандан кейин, қачон илм юзага чиқади ёки юзага чиққани қачон ривож топади. Бизнинг замонамизда мавжуд бўлган барча илм, ўша тасвирланган даврлардагина бўлган қадимги замон билимларининг қолдиқлари ва оқоваларидир»⁵.

Шунинг учун бўлса керак, у ўзининг мазкур асарини «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» деб бежиз атамаган. Чунки, араблар даврида нобуд этилган тарихий китоблар ўрнини оз бўлса ҳам тўлдиришни Беруний ўз зиммасига олди ва бу вазифани шараф билан бажарди. Унинг мазкур китоби чиндан ҳам улкан маданий ёдгорлик бўлиб қолди.

Хоразм ва Хоразмликлар

«Хоразм» сўзи дастлаб, «Авесто»да учрайди. Бу ерда у Қайризао тарзида берилган (qairizaο). Э. Захаунинг фикрича, Қайризао сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, зем—ер, қайри (қорета)—озиқ-овқат маъносини билдиради, яъни қайризао—озиқ-овқат мамлакати, озуқага бой юрт деганидир. Қор ўзагини Амунинг Хоразмдан оқиб чиқувчи канал номидан ҳам топамиз. Говхора сўзининг маъносини Истахрий ва Еқут «Сигир овқати» деб тушунтирадилар. Бесутун ва Персепол (Тахти Жамшид) китобаларида Хоразм Уваразми шаклида ўқилади. Қадимий Хитой манбаи бўлмиш «Хан сулоласи тарихи» китобида эса Юегянь (Юецзянь) тарзида учрайди. «Тан сулоласи тарихи»да «Хосюнь», «Холисими Боли» дейилган. Хоразм сўзининг этимологияси ҳақида араб сайёҳи Муқаддасий (985 йил)нинг *Аҳсан ул-тақосим фи Маърифат ул-қолим* («Иқлимларни билиб олишда энг яхши тақсимлашлар») асарида қизиқ бир ҳикоя мавжуд. «Шарқ подшоси ўз давлати хизматидагилардан тўрт юз кишига қаҳру ғазаб қилибди. Кейин буларни юз фарсаҳ узоқликдаги одам яшамайдиган жойга элтиб ташлашларини буюрибди. Уларни ҳозир Кос шаҳри жойлашган ерга келтириб қўйибдилар. Бир қанча вақт ўтгач, шоҳ одам юбориб, улар ҳолидан хабар олишни буюрибди.

⁵ Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, II том, Тошкент, 1965, 125-бет.

Подшоҳ одамлари келишса, бадарға қилинганларнинг ҳаммаси тирик эмиш; улар ўзларига чайлалар қуриб олиб, балиқ овлаб кун кечирар эканлар. Уларда ўтин-чўп кўп экан. Шу гапларни подшога етказишгач, у сўрабди:

— Ғўштни улар нима дер эканлар?

— Хор.

— Ўтин-чўпничи?

— Разм.

Шунда подшо дебди:

— Ўша жойларни мен уларга бағишладим. Уларнинг юрти «Хоразм» деб аталсин. Сўнгра у тўрт юз турк қизини олиб бориб, уларнинг ихтиёрига топширишни буюрибди. Шундай қилиб уларда туркларга ўхшашлик сақланиб қолди»⁶... «Авесто»нинг «Митхра ёшти» деб аталувчи V бўлим, 14-қисмида Сугда номи билан бирга, Хоразм ҳам эслатилади. «Ўзининг олтин вужуди билан гўзал тоғ чўққиларини қамраб олиб, сўнг арийлар юртини тамоман эгаллаб оладиган Митрага ҳамду санолар ўқиймиз. Арийлар юртида ҳукмдорларнинг атроф-теваракда ажойиб ерлари бор. У ерларда озиқ-овқатга мўл-кўл улкан тоғлар мавжуд. Мол-чорвалари учун сувга сероб чашмалар муҳайё. Серсув каналлар, бағри кенг дарёлар Моуру ва Харнаёву Гоу, Сугд ва Қайризао томон шитоб билан оқадилар»⁷.

Қадимий Хитой тарихий маъбаи «Тан сулоласи тарихида» «Қолисими» вилояти Уҳу (Окс—Аму) дарёсининг жанубий томонида жойлашгани; чесо (ғуз) қабилалари юртининг шимоли-ғарбий томонидалиги қайд қилинади⁸. Немис олими Маркварт Ахамонийлар сулоласигача Урта Осиёда қудратли давлат мавжуд бўлганлиги, мазкур давлат Хоразм атрофига уюшган Сугдиёна (Зарафшон ҳавзаси) ва Хуросон (Жанубий Туркменистон, Шимоли-шарқий Эрон ва Ғарбий Афғонистон)дан иборат бўлгани тўғрисидаги тахминни илгари суради. У ўз тахмини исботини Геродотдан қидиради. Геродотнинг ёзишича, хоразмликлар улкан территорияда ҳукмрон бўлганлар; ерлари гирканлар (Каспий денгизининг жануби-шарқий бурчаги), парфияликлар (Шимолий Хуро-

⁶ Материалы по истории туркмен и Туркменин, М.—Л., 1941, стр. 185.

⁷ Э. Захау, Хоразм тарихи ва хронологиясига доир, 3-бет.

⁸ В. В. Бартольд, Соч., т. III, М., 1965, стр. 29.

сон), драуглар ва таманайлар (Гарбий Афғонистон) ерларига туташ бўлган. Бундан ташқари Геродот бошқа бир жойда Эрон давлатининг XVI асраши таркибида хоразмликлар, сугдлар, парфиянлар ва арианлар (ҳозирги Ҳирот вилоятининг қадимий аҳолиси) бўлганини ёзади⁹.

Кейинчалик В. Б. Хеннинг Маркварт фикрларини умумлаштириб, қуйидагича хулосага келади: «Геродотнинг ҳикоя қилишича, хоразмликлар қадимда Акес, яъни Ҳерируд дарёси ва унинг давоми ҳисобланмиш ҳозирги Тажан водийсини эгаллаганлар. Гирканияликлар, парфияликлар, Сейистондаги саранглар, Арахосиядаги таманай халқлари уларга тобе бўлганлар. Хоразмликлар яна Марв ва Ҳиротни ҳам ўз ерларига қўшиб олганлар; чунки, Гекатей ўз асарларининг бирида хоразмликлар Парфиянинг шарқида яшайдилар, деб ёзади.

Демак, Мидия давлати билан бир вақтда Шарқий Эронда Марв ва Ҳирот атрофларида ташкил топган мустақил давлат вужудга келган, деб узил-кесил хулоса чиқара оламиз. 682 йили араблар Марвни олганларида, у ерда сугдлар билан бир қаторда хоразмликларнинг ҳам қароргоҳ ерини кўрганлар. Хоразмликлар бошқарган мазкур давлат Кир (Куруш, э. а. 358—529 й.) томондан тугатилди ва уларни жанубий вилоятлардан сиқиб чиқарди. Хоразмликлар эса, ўзларининг шимолдаги Окс дарёси бўйларидаги ерларига чекина бошладилар»¹⁰.

С. П. Толстовнинг археологик тадқиқотларидан маълум бўлишича, ҳозирги Хива ўрнида ўша даврларда ҳам аҳоли яшаган. Хоразмликлар фақат Ахамонийлар давридагина шимолга силжиган бўлишлари мумкин. «Чунки македониялик Искандар Ўрта Осиёга бостириб келганда хоразмликлар Окс дарёсининг қуйи оқимидаги ерларда яшар эдилар. Ўша даврда хоразмликлар массагет ва бошқа қабилалар бириккан қабилалар конфедерациясига кирган бўлишлари мумкин»¹¹,— деб ёзади Ричард Фрай.

Геродот шундай деб ёзади: «Осиёда бир текислик бор, атрофи тоғлар билан ўралган. Тоғнинг бешта дараиси бор эди. Илгари замонлар бу текислик хоразмлик-

⁹ С. П. Толстов, По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948, стр. 11—12.

¹⁰ Ричард Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, стр. 65.

¹¹ Уша асар, 72-бет.

ларники эди. Текислик ўша хоразмликлар, гирканияликлар, парфияликлар, сарангийлар ва фаманай ерлари билан туташган. Форслар у ерни забт этишди. Текисликни ўраб турувчи тоғдан келаётган Акес (Аму) дарёси дастлаб беш ирмоққа бўлинар эди ва мазкур халқлар ерларини суғорар эди. Ҳар ирмоқ бир дарадан оқар эди. Аммо бу халқлар форслар ҳукмронлиги остига ўтгач, қуйидагича ўзгаришлар юз берди: шоҳ дараларни беркитишни буюрди, ҳар қайсисига банд қурдирди. Натижада сув оқишдан тўхтаб, тоғлар билан ўралган текислик кўлга айланди. Ҳақиқатда ҳам дарё текисликка қуйилавериб, ҳеч қаердан чиқиб кетолмас эди. Натижада юқоридаги халқлар, олдин фойдаланиб юрган сувларидан жудо бўлдилар. Қишда худо уларга ёмғир берарди, ёзда эса, арпа ва кунжут экиш пайтида сувга муҳтожлик сезардилар. Шунинг учун, сув керак пайтида улар хотинлари билан Эронга борар, шоҳга ёлворар эдилар. Шоҳ сўровга биноан уларнинг ерларига банддан сув очар, суғориш тугагач, яна беркиттирар эди. Шоҳ бандларни катта пул эвазига очинини менга ҳикоя қилишган»¹².

Геродот Хоразм ўлкаси қадимда сердарахт, сермева ва обод бўлганлиги, ҳаттоки, Искандар Гирканиядан ёғоч ташиб, Каспий қирғоғида флот қурмоқчи бўлганини ёзади¹³.

Я. Фуломов э. а. биринчи минг йилликнинг иккинчи чорагида Хоразмда катта сув иншоотлари қурилиб, шаҳарлар ҳаёти барқ ургани ва мустақил Хоразм давлатининг гуллаб-яшнагани ҳақида ёзади¹⁴. Геродотнинг таъкидлашича э. а. VII асрда массагетлар томонидан сиқиб чиқарилган сак қабилаларидан бир қисми Волгадан ўтиб, киммерийлар юрти томон кетишган. Бу ҳол, албатта, Хоразм бошчилигидаги қабилалар конфедерациясида воқе бўлган улкан сиёсий воқеалар натижаси эди. Мазкур конфедерация жанубдаги қўшнларига, Мидияга, ҳатто Европа территориясига таҳдид солиб турган. Юнон тарихчиси Аррианнинг қуйидаги ҳикояси фикримизга далил бўла олади: «Искандар Марокандада эканлигида, (э. а. 329 й.) унинг ҳузурига 1500 суворий билан

¹² Древние авторы о Средней Азии, Ташкент, Госиздат, 1940, стр. 38.

¹³ Уша асар, 155-бет.

¹⁴ Я. Ф. Фуломов, Хоразмнинг суғорилши тарихидан, 95-бет.

хоразмликлар шоҳи Фаразман келди. Фаразман, унга колхлар ва амазонлар (Шимолӣй Кавказ) қўшни эканлигини айтиб, агар Искандар уларга қарши юришни истаса, бу юришда унга ҳамроҳ бўла олишини ва қўшинини озуқа билан таъминлаш вазифасини ўз устига олиш истагини билдирди. Ўзи эса Эвксин денгизи яқинидаги қабилаларни бўйсундириш ниятида эканини айтди... Искандар Фаразманни олқишлаб, у билан ҳарбий иттифоқ тузди ва Понт (Қора денгиз бўйи)га қўшин тортиш фурсати эмаслигини уқдирди»¹⁵.

Юнон олимларининг маълумотларига қараганда, Хоразм воҳасининг халқи ибтидоий замонда деҳқончилик билан бирга, овчилик билан ҳам шуғулланганлар. Маълумотларининг бирида шундай дейилади: «Варварларнинг бу ерлардаги муҳим бойлиги ўрмон ва яйловларда қамаб олинган турли ҳайвон подаларидир. Улар бунинг учун катта ўрмонларни танлашган. Бу ўрмонлар доим қайнаб турувчи булоқлар билан сугорилган. Улар ўрмонни девор билан ўраб олиб, овчилар учун муҳофаза миноралари қуришган. Подаларга тўрт йил қўл теккизилмаган. Искандар у ерларга қўшин билан келиб ов бошлашни буюрди»¹⁶.

Абу Райҳон Беруний юнон ва араб олимларининг хабарларини атрофлича ўрганиб, Хоразмнинг тарихий географияси ва геологик тузилиши юзасидан текширув олиб бориб, қуйидагича хулосага келади:

Биз орасида чиганоғи бўлган тошларни Журжон билан Хоразм оралиғидаги қумли саҳродан ҳам топа оламиз. Илгари бу ерлар қўлга ўхшар эди. Чунки Жайхун,— мен бу ерда Балх дарёсини назарда тутмоқдман,— шу жойдан Балхан номи билан машҳур бўлган шаҳар орқали оқиб ўтиб, Ҳазар денгизига қуйилган. Бутлимус (Птолемей) ўзининг «География» китобида бу дарёнинг қуйилиш жойи ҳақида ёзар экан, уни Гиркан, яъни Журжон денгизига қуйилади, дейди. Ҳозир Бутлимус замони билан бизни тахминан 800 йил ажратиб турипти. Уша даврларда Жайхун Земм (Карки) билан Амуя (Чоржўй) оралиғидаги жойдан бурилиб, ҳозир чўл бўлиб ётган шу жойлардан оқиб ўтган; Балхан шаҳригача бўлган шаҳар ва қишлоқларни сув билан таъминлаган ва Журжон билан Ҳазар ўртасида денгизга қу-

¹⁵ Древние авторы о Средней Азии, стр. 53.

¹⁶ Древние авторы о Средней Азии, стр. 71.

йилган¹⁷. Кейинчалик Жайхун ўз йўлида тоғ-тўсиқларга учраб, унинг суви ғузлар юрти томон бурилган. Аммо, йўлида Беруний замонида «Фамм ул-асад» деб аталган, хоразмликлар тилида Сикр уш-шайтон дейилувчи тоғ учраб, унинг бағрида сув тўплана бошлаган. Беруний тоғнинг юқори чўққиларида сув тўлқинлари қолдирган изларни кўради. Сув кўпайиб, бир марҳала жойдан тоғни кесиб ўтган. Мазкур жойнинг халқ орасида «Дулдул ҳатлаган», Даани шер (Даҳани шер) сингари номлари ҳам мавжуд¹⁸. Беруний замонидаги Фамм ул-асад номи ўзбек тилида шер даҳани, оғзи маъносини билдиради. Хоразмликлар тилидаги «Сикр уш-шайтон» эса «Шайтон банди» деганидир. Жайхун энди Беруний замонида ал-Фаҳмий деб аталган ўзандан Фароб томон оқaboшлаган. Ал-Фаҳмий Ақчадарёнинг қуруқ ўзани бўлиб, Амударёнинг қадимий дельтаси ҳисобланган. Шимолда, Орол денгизидан 100 км узоқликда Ақчадарё Жанитарё билан қўшилган; Жанитарё Сирдарёнинг қадимий ирмоғи эди. Ақчадарё милoddан аввалги III минг йилликдан I минг йилликкача оқиб турган. Одамлар, Берунийнинг таъкидлашича, дарёнинг ҳар икки томонидан уч юздан ортиқ шаҳар ва қишлоқ бунёд этган эканлар¹⁹.

«Кўп ўтмай дарё оқими яна тўсиқларга дуч келиб, сўл томонга, қишлоқлар юртига, Хоразм билан Жужон ораллиғидаги чўлдан ўтувчи Води Маздубаст ўзанидан оқaboшлади»²⁰. Амударё Маздубаст ўзанидан оқиб, кейинги Доудон, Тунадарё ва Дарёлиқ сингари ирмоқлар системасини ташкил этган. «Бу ўзан узоқ даврлар улкан майдоннинг гуллаб-яшнашига сабаб бўлди. Бироқ кейин яна қақраб қолди. Шу ерда истиқомат қилган аҳоли Ҳазар денгизи қиргоқларига кўчдилар. Улар алон ва ос уруглари бўлиб, тиллари хоразм ва қишлоқ тилларидан ташкил топгандир»²¹. Энди дарё Хоразм томон оқaboшлаган. Илгари Хоразм водийсининг бошланишидаги тоғ тизмалари орасидан сизиб ўтган оз миқдордаги сув оқоваларигина унга қараб оқиб турган бўлса, энди дарё суви тоғ тизмаларинин ювиб, сув водийни босиб, улкан кўлга айлантирган. Бора-бора дарё ўз йўлига тушиб ол-

¹⁷ Абу Райхан Беруни, Избранные произведения, т. III, Ташкент, 1972, стр. 95.

¹⁸ Я. Ф. Гуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихидан, 19-бет.

¹⁹ Абу Райхан Беруни, т. III, стр. 95.

²⁰ Уша асар, ўша бет.

²¹ Уша асар, 95-бет.

гач, гил босган водийда қуруқликлар ҳосил бўлди; кўл эса сурила бошлади. Ушнинг йўлини яна тоғ тўсиб қолди. «Энди сув туркманлар яшаб турган ерларга — шимолга оқабошлади. Бу кўл билан Води Маздубаст ёнида ҳосил бўлган кўл оралиғи унчалик катта эмас. Води Маздубаст кўли ўтиб бўлмас ботқоқлик ва қатқалоқлик жойга айланди. Уни туркча «Хиз танкизи», яъни «Қиз денгизи» деб атар эдилар»²². Ҳозир у Сарикамиш номи билан машҳур. Дарё Сарикамиш орқали Узбойни ҳам сув билан таъминлаб турган. VIII асрга келиб эса сув Узбойга ўтмай қўйган²³.

В. В. Бартольднинг таъкидлашича, Хоразм X асрда Амуддан 5 кунлик йўл қуйроқда бўлган, Тоҳирия мавзидан бошланган. XI аср ва ундан кейин ҳам Хоразмнинг энг Жанубий чегара нуқтаси Дарғон (Доругон), Тоҳириядан 16 фарсах қуйроқда бўлган²⁴.

Хоразмда суғориш ва деҳқончиликнинг қадимдан тараққий этгани кўпгина илмий тадқиқотлардан маълум. Бу ҳол деҳқончиликка ва суғориш техникасига зарур бўлган фан соҳаларининг тараққиётини тақозо этар эди. «[Хоразмликлар] ой манзилларини ишлатардилар ва улардан [астрологияга оид] ҳукмлар чиқарардилар. Уларнинг тилларида манзилларнинг номлари бўлиб, буларни ёдда сақлардилар. У [манзил]ларни ишлатувчи ва уларни кузатиш кайфиятини яхши билиб, шунга асосан далил келтирувчи кишилар қолмади... Мунажжим хоразм тилида «ахтар веник» дейилади. Бунинг изоҳи «ой манзилларига қаровчи» демакдир. Хоразмликлар буржларни араблардан яхшироқ билганлар...»²⁵, — деб фикрини давом эттиради Беруний.

Абу Райҳон Беруний қадимги Хоразм тилини мукаммал ўрганиб, қадимий хоразмликларнинг йил ва ойлари ҳисоби ва тартиби, урф-одати ва маросимлари тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирди. «Хоразм аҳли йил ва ойлар бошлари сугд аҳлиникига мувофиқ бўлиб, эронликларникига эса мухолифдир... Хоразмликларнинг расм-русумлари сугдийларникига ўхшайди»²⁶, — деб ёзди Беруний.

²² Уша асар, 96-бет.

²³ Низовья Аму Дарьи, Сарыкамыш, Узбай, История формирования, М., 1960, стр. 194.

²⁴ В. В. Бартольд, Соч., т. I, М., 1962, стр. 476.

²⁵ Беруний, Таълиқнома асарлар, I том, 282-бет.

²⁶ Абу Райҳон Беруний, Таълиқнома асарлар, I том, 280-бет.

У ўзининг «Едгорликлар» асарида хоразмликларда ўзидан илгари ой номларининг тўлиқ аталишини келтиради ва халқ тилида ишлатилган қисқа номларини ҳам санаб ўтади. Масалан: Новсоржий, Ардвет, Хрвдод, Жирри (Чирри), Хмдод, Ахшриврий, Авмрий (Умри), Енохи, Арв, Римжд, Аршми, Исфандоражий²⁷.

Беруний хоразмликларнинг динларга алоқаси бўлмаган муҳим сана ва ҳайитларини ҳам тадқиқ этади:

Новсоржий — Наврўз ойининг биринчи куни.

Арижосувон (арижхос чузон), яъни «энди кийимдан чиқилади», «яланғоч бўлиш ва очилиш вақти» демакдир. Бу сана Хрвдот ойининг биринчи куни бўлиб, исломдан олдин ҳаво қаттиқ қизиган вақтда келади. Беруний замонида кунжут ва у билан бирга сепиладиган уруғларни сепиш вақтига тўғри келган.

Ажгор (ўтин ва аланга) — бу байрам чирри ойининг ўн бешинчи куни белгиланиб, оловга исиниш керак бўладиган вақтда келган. Беруний даврида ёз ўртасига тўғри келган.

Фағруба, фғбрих (шоҳнинг чиқиш вақти) — бу байрам Ахшривирри ойининг биринчи кунидир. Шу куни Хоразмшоҳ шаҳар четига чиқиб, шу жойда қишлаб, ўз чегараларини ўғуз туркларидан ҳимоя қилган.

Аздоқанд хвор (ёғлиқ нон ейиш куни) — умри ойининг биринчи куни. Хоразмликлар шу куни совуқдан уйларига кириб олов ёқилган ўчоқлар атрофига йиғиладилар ва ёғлиқ нон ейдилар.

Намхб — римжд ойининг ўн бешинчиси. Шу кунлари хоразмликлар буғланадиган ва тутатиладиган дорилар ишлатадилар, жинлар ва ёмон арвоқлар заҳарларини даф этиш учун ис чиқариб, овқат пиширадилар.

Хеж (турмоқ) — испандормажи ойининг тўрттинчи куни.

Вахш ангом — Вахш, Жайхун сувига вакил қилинган фаришта исми: мазкур ойининг ўнинчи куни келган.

Инча (бир-бирига яқин уйлар) — шу ойининг йигирманчи куни белгиланган²⁸.

Абу Райҳон Беруний 959 йили (Искандар эрасининг 1270 й.) Хоразмшоҳ ўтказган тақвим (календарь) ислоҳоти ҳақида ҳам ёзар экан, бунга асосий сабаб қилиб,

²⁷ Уша асар, 84-бет.

²⁸ Қаранг: Беруний, Танланган асарлар, I том 280—282-бетлар.

эски хоразм йил ҳисобини яхши билладиганларнинг сони жуда ҳам камайиб кетганини кўрсатади. Ислоҳ бўйича хоразмча ойларнинг бошларини юпонлар ва сурёнийлар ойларининг аниқланган кунларига қўйдилар. Шунда хоразмча ойлар уларники сингари кабисали бўлди. Энди «Новсоржининг биринчи [куни] сурёнча найсоннинг учинчи куни деб келдилар... ажғор ҳамиша таммуз ойининг ярмида келадиган бўлди. Ер ишлари вақтларини, масалан, майнз солиш учун узум узиш вақтини ўша [муддатга] белгиладилар, чунки бунинг вақти ажғордан қирқ кундан то эллик кун ўтадиган [муддат] эди. Узумни олиш учун узиш ва нокларни териш олиш вақтини ҳам шундай белгиладилар, чунки буларнинг вақти ажғордан эллик беш кундан то олтмиш беш кун ўтадиган [муддат] эди. Шунингдек, экин экиш, [дарахтлар] гулларини чаглатиш, кўчат ўтқазиш, пайванд қилиш ва бошқа ҳамма нарсаларнинг вақтларини аниқладилар»²⁹.

Гарчи Абу Райҳон Беруний афсусланиб, Хоразм ёзуви ва тилини билладиган кишилар қолмаганини қайд этган бўлса-да, совет олимлари ва тадқиқотчиларининг изланишлари натижасида, хоразм ёзуви ва алифбеси аниқланди. С. П. Толстов бошчилигида ўтказилган археологик текширувлар натижасида тери ва ёғоч тахтачаларида хоразм ёзувида ёзилган юздан ортиқ ҳужжат топилди. Хоразм ёзуви Суриянинг қадимий арамей ёзувига ўхшар экан. Мазкур ёзув Ахамонийлар (э. а. 558—330 йй.) сулоласи давлати территориясида кенг тарқалган бўлиб, Ахамонийлар девонхонасининг одатдаги ёзуви ҳисобланган. Ахамонийлар девонхоналарида суриялик котиблар ишларди. Форс миҳ ёзуви эса тантанали китоба ёзувларида ишлатилган.

XIII—XIV асрларгача Жанубий Хоразмда сақланиб қолган хоразм тилининг қолдиқлари осетин тилига яқинлигини кўрсатди. Хоразм тили осетин ва суғд тиллари қатори саксон сармат тиллари группасига кириб, суғд тилига қараганда кўпроқ осетин тилига яқинроқдир³⁰.

Абу Райҳон Беруний Амударё ўз оқимини ўзгартириши билан хоразмликларнинг бир қисми Каспий денгизи қирғоғига кўчдилар, деб ёзади. Мазкур алон ва ос қа-

²⁹ Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, I том, 285—286-бетлар.

³⁰ С. П. Толстов, По следам древнехорезмийской цивилизации, стр. 161.

билалари Шимолий Кавказга кўчганлигини америкалик шарқшунос олим Ричард Фрай ҳам таъкидлайди³¹.

Хоразмликлар орасида олим ва фозил кишилар кўп бўлган. Муқаддасий хоразмликлар ҳақида: «улар боақл одамлардир, илмлар, фиқҳ, адабиёт, Қуръонни яхши биладилар»,— деб ёзади. Тарихий манбаларда қўшни мамлакатларнинг кўпчилик ҳукмдорлари саройида хоразмлик олимлардан маслаҳатчилари бўлгани қайд этилган.

Шаҳарларнинг ўсиши, мамлакатнинг иқтисодий қудрати ва қўшни давлатлар билан иқтисодий-сиёсий муносабатлари илм-фан тараққиётини белгиловчи омиллардан эди.

Хоразм диёрининг баъзи қадимий шаҳар ва каналлари

Кос (Кот), Қиёт, Хоразм. VII—X асрларда Хоразм ўлкасининг пойтахти эди. «Хоразмнинг пойтахти Даржош эди. У вайрон бўлгач, халқ унинг яқинидан бошқасини қурди ва хоразмчасига Кос деб атади. Шаҳар қалъа ва қўрғондан иборат эди... Шаҳар ўртасидан Жардур деган канал оқар, у шаҳарни ва унинг бозорини кесиб ўтар эди... Шаҳар кенглиги ва узунлиги учдан бир фарсахча бўлган. Бозорлари обод, савдо-сотиқ қизғин эди»³²,— деб ёзади Ибн Хавқал. Муқаддасий эса: «Косни Шаҳристон ҳам дер эдилар, Амударёнинг шарқ томонида. Унда Жомеъ масжиди бозор ўртасида жойлашиб, масжид одам бўйи келадиган қора тош устига ёғоч устунлар қўйиб қурилган... Шаҳар обод, олиму фозилларга сероб, аҳолиси тўқ, озиқ-овқатга мўл-кўл яшайди. Шаҳар моҳир меъмор ва қориларга бой. Бу каби ҳунар эгаларини Ироқдан қидириб топиш амри маҳолдир. Улар ажойиб оҳанг билан қироат қиладилар; чехралари ҳам хуш манзардир. Бу ҳолни бошқалар ҳам қайд этишган»³³,— деб ёзади. «Худуд ул-олам» муаллифи Косни «ғуз-турк мулкларининг дарвозаси» деб таърифлайди. У ерда ёзилишича, Косга Туркистон, Мовароуннаҳр ва Ҳазарнинг савдо аҳли келиб турар экан.

³¹ Ричард Фрай, Наследие Ирана, стр. 27, 217.

³² Материалы по истории туркмен и Туркмении, стр. 183.

³³ Там же, стр. 186.

Аҳоли ғазо талаб ва жанговардир; шаҳар жуда бой бўлиб, у ердан ёстиқларга ёпғичлар, кийим, карбос, жун, ях, рухбин (сут маҳсулоти) сотиб олиб кетар эдилар.

Э. Заҳау бўлса араб географлари Қос ёки Фир деб атаган шаҳар аслида Хоразмдир; Хоразм фақат ўлка номи бўлмасдан шаҳар — пойтахт номи ҳамдир, деган фикрни илгари суради. У ўзининг «Хоразм тарихи ва хронологиясига доир» асарида Хоразм тўғрисидаги араб географлари фикрларини Беруний тадқиқотлари билан солиштиради. У, аввало шаҳар номининг қўлёзма манбаларда ал-Фир эмас, ал-Фил ёзилганини қайд этиб, «Хоразм» шаҳар номи эканлигини исботлаш мақсадида араб географ олимларининг Хоразм тўғрисидаги фикрларини таҳлил этади.

Ал-Балозурий (вафоти 279/892) ўзининг *Қитоб ул-футуҳ* («Фатҳлар китоби») асарида Хоразм шаҳрини шундай тавсиф қилади: Хоразм уч шаҳардан (ёки уч шаҳар қисмларидан) ташкил топган. Улар хандақлар билан ўралган. Ал-Фир шаҳарнинг энг мустаҳкам қисмидир... Учала шаҳар қисмлари ўртасида уларни қамал пайтида сув билан таъминлаб турадиган катта ҳовуз мавжуд.

Балозурий фикрича, Хоразм уч қисмдан иборат шаҳар маъносини билдирган. Фир эса унинг энг мустаҳкам қисми, яъни қалъаси демакдир. Қолган қисмлари қандай ном билан аталганлигини у айтмайди.

Ибн Хурдодбеҳ (ваф. 300/912) *Қитоб ул-масолик вал-мамолик* асарини ёзган. У Хоразм билан бир қаторда Қот шаҳрини ҳам эслаб ўтади.

Истахрийда Хоразм тўғрисида тўлиқроқ маълумот берилган. У ал-Балхий (322/934 йили вафот этган) асарини 340/951 йили қайта ишлаган. Унинг ёзишича, Хоразм пойтахти Окснинг шимолида жойлашган. «Мамлакатнинг бош шаҳри хоразм тилида Қот дейилган... Бироқ Окс уни вайрон қилди, халқ эса унинг орқарогидан макон тутдилар (яъни шарқда). Дарё яна қалъага яқинроқ келиб қолди. Қалъанинг нураш эҳтимоли ҳам бор. Жомеъ масжиди қалъанинг орқасидадир. Хоразмшоҳнинг саройи шу Жомеъ масжид ёнида; зиндон қалъа яқинида жойлашган. Шаҳар ўртасидан Жардур канали оқиб ўтади. У шаҳар билан бозорни икки қисмга ажратиб туради. Шаҳарнинг эни ва узунлиги фарсахнинг учдан бир қисмига яқин. Шаҳарнинг вайрон бўлган қисмидаги дарвозалари йўқ бўлиб кетган, қолган қисми вай-

рон бўлган қисмининг орқасида, водийнинг қуйроғида қурилган.

Хоразм — сермева шаҳар; озниқ-овқатга сероб. У Окс дарёсининг гарбий соҳилида жойлашган, Журжониядан уч кунлик йўлда эди.

Балхий — Истахрийларнинг йўл эсдаликлари Ибн Хавқал томонидан учинчи бор қайта ишланган. У 331/943 йилдан бошлаб ўз саёҳатини бошлаган, 367/978 йили эса йўл хотираларини ёзиб тугатган. Унинг Хоразм тўғрисида ёзганлари Истахрийникига мос келади. Балхий даврида шаҳарнинг бир қисмини Окс дарёси ювиб кетган бўлса ҳам гарчи у омонат турган бўлса-да, қалъа бор эди. Ибн Хавқал даврида эса, шаҳардан ҳам, унинг қалъасидан ҳам ному-нишон қолмаган. Бузилиб кетган шаҳардан четроқда янги қурилишлар бор. Сув олиб кетган шаҳарнинг баъзи қолдиқлари кейинроқ ҳам сақланган бўлиши эҳтимол. Беруний, шаҳарни Искандар эрасининг 1305 йилида (384/995) бутунлай сув олиб кетди, деб ёзади, чунки у ҳам эски шаҳар ва қалъани ўз кўзи билан кўрган бўлиши мумкин.

Ёқут 616/1219 йили Хоразм бўйлаб саёҳат қилиб, ўз асарини Хоразм сўзини шаҳар номи сифатида эмас, балки улкан мамлакат номи деб тушунади. У ўзидан илгари ўтган Ибн Фадлоннинг Хоразм шаҳар номи деб ёзган мулоҳазаларига эътироз билдиради. Ёқут замонида Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Журжония) эди. У Хоразмнинг маданиятини кўкларга кўтариб мақтайди ва бундай гуллаб-яшнаган ўлкани бошқа ерда кўрмаганман, дейди. Қот хоразм тилида тош ёки кирпич девор, ҳаёт маъноларини билдиради, деб ёзади Ёқут.

Ёқут ўз асарининг учинчи қисмида Хоразмнинг энг қадимий пойтахти Фил бўлиб, кейинчалик эса Мансура деб аталганини ёзади. Унинг ёзганларидан қуйидаги хулосага келиш мумкин: Гурганж илгари Оксининг гарбий томонидан Фил ёки Мансуранинг рўбарўсида жойлашган кичик шаҳарча бўлган. Филни Окс ювиб кетгач, унинг аҳолиси Гурганжга кўчиб ўтган. Филдан ному-нишон қолмади, Гурганж эса гуллаб-яшнади, обод бўлди. 618/1221 йили Гурганж мўғуллар томонидан босиб олинди ва вайрон этилди.

Шундай қилиб, хоразмликларнинг энг қадимий қароргоҳи тахминан дарёнинг шарқий томонида жойлашган. Хоразмликларни Оксининг шарқий томонида истиқо-

мат қилувчилар, деб тушунган юнон географларининг бу ҳақдаги хабарлари фикримизни тасдиқлайди.

Мазкур шаҳар уч қисмдан иборат бўлган, унинг икки қисми — эски шаҳар ва қалъа Окс суви таъсирида нураб борган.

Хоразм номи шаҳарнинг эски қисмига муносиб эди. Уни Жардур канали икки қисмга ажратиб турган. Тахминларга кўра, шаҳарнинг бу қисми ҳам қадимий бўлган. Қадимги Эрон одатига кўра, бутун ўлка шу ном билан юритилган. Окс шаҳарнинг бу қисмини ювиб кетгандан кейин, 350—384/961—994 йили унинг сўнгги излари ҳам йўқ бўлиб кетди. Шаҳарнинг номи ҳам тилга олинмай қўйди. Ҳатто Еқут замонига келиб, Хоразм ўлкасининг пойтахти бўлгани ҳам унутилди. Шаҳар ташқарисида (қайси томонда бўлгани номаълум) мустаҳкам қалъа бўлган; унинг яқинида эса давлат муассасалари, масалан, саройлар, Жомеъ масжиди ва зиндон жойлашган. Шаҳарнинг энг мустаҳкам қисми қалъа бўлиб, у Фил деб аталган. Биз Фир кўренишини оламиз, чунки бу ерда қадим Эрон товуши ج (p) кейинги даврларда ج (л) билан алмашган. Қалъа Оксининг емирувчи зарбаларига анча узоқ чидаган. Аммо Ибн Хавқал замонига келиб, ундан ном-нишон ҳам қолмаган.

Берунийнинг ёзишича, ал-Фир Хоразм шаҳрининг чеккасидаги лой ва хом ғишдан қурилган қалъа бўлиб, бири-бирининг ичига жойлашган ва баландликда бири-бирдан қолишмайдиган уч қават қўрғон эди. Бу қўрғонлар тепасида, Ямандаги Ғумдон сингари, подшоҳларнинг қасрлари бор эди.

...Ал-Фир ўн милча ва ундан кўпроқ масофадан кўринар эди. Жайхун ҳар йили уни бузиб, йиқитиб ва парчалаб олиб кета берди, ниҳоят Искандар тарихининг минг уч юз бешинчи йилида ундан асар ҳам қолмади³⁴.

Қалъани сув олиб кетиши билан, унинг номини ҳам унутдилар. Шунинг учун, Еқут Фил Хоразм ўлкасининг қадимий пойтахти бўлган, деган тахминий ҳукм чиқарган. Ана шу шаҳар икки қисмининг йўқ бўлиши, улар номининг ҳам унутилгани билан унинг учинчи қисми — Қот сақланиб қолган эди. Қот шаҳарнинг энг улкан ва Оксдан узоқроқда жойлашган қисми бўлган. Ибн Хур-

³⁴ Бу йил милоднинг 993 йилига, яъни Берунийнинг мазкур «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асари ёзилишидан етти йил олдинги даврга тўғри келади.

додбеҳ даврида мазкур шаҳар анча кенгайган бўлиб, у Котни Хоразм билан бир қаторга қўяди. У араб истилолари даврида ҳам бўлган. Чунки Балозурийнинг ёзишича, Хоразм уч қисмдан таркиб топиб, эски шаҳар (Хоразм), Қалъа (Фил) ва Котдан иборат бўлган. Шаҳарнинг сўнги қисми Котни биз Урта Осиёнинг бошқа шаҳарлари сингари рабад (работ) деб атаيمиз; яъни шаҳар чеккаси, шаҳарнинг девордан ташқари ва Балозурий эслатганидек, сувли хандақ ичкарисидаги қисми. Ана шу қалъа девори билан сувли хандақ оралиғидаги шаҳар қисми халқ тилида «берун» деб аталган, яъни ташқи шаҳар. Беруний мана шу шаҳарда дунёга келган. Шу туфайли у ўзини Беруний деб атаган.

Демак, у Хоразмнинг эски шаҳар қисмида туғилган. Шаҳарнинг қолган икки қисми Оксга яқинроқ жойлашгани учун, уларни сув ювиб кетган, харобаларигина сақланиб қолган.

Журжония (Гурганж—Урганч). Хоразм ўз аҳамиятини йўқотаборган сари, Гурганж ободонлашиб борди. Хижрий IV асрда Кот ўлканинг энг йирик ва бош шаҳри ҳисобланарди. Территория жиҳатидан Гурганж иккинчи ўринда турар эди. 385/995 йнли пойтахт Котдан Гурганжга кўчирилгандан кейингина унинг аҳамияти ўсди. Ёқут келганда Гурганж анча ободонлаштирилган эди. Ёқут Филни сув ювиб кетгач, унинг аҳолиси дарёнинг нариги томонидан макон тутди, деб ёзади.

Гурганж жуда ҳам қадимий шаҳар бўлган. Истахрий даврида у Оксдан бир фарсах масофада жойлашган бўлса, Ёқут замонида эса дарё ёқасида бўлган. Ибн Руста (903—913)нинг ёзишича, Журжония Амударёнинг ғарбий қирғоғида жойлашиб, Котдан 24 фарсах қуйроқда бўлган. «Худуд ул-олам» муаллифи Гурганж ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Гурганж қадимда Хоразмшоҳга қарашли бўлган шаҳар. Ҳозир унинг ўз шоҳи бор бўлиб, «мири гурганжий», дейилади»³⁵.

Шаҳар жуда бой бўлиб, турклар мулкига дарвоза ҳисобланарди. Ҳар тарафдан келган савдогарлар тўпланган жой эди. Шаҳар ички ва ташқи қисмга бўлинган. Аҳолиси жанговар ва ўқ-ёй отишда моҳирлиги билан шуҳрат топган»³⁶.

³⁵ Асар (982/83 йй.) Маъмун томонидан Жанубий Хоразмнинг босиб олинишигача ёзилган.

³⁶ Материалы по истории туркмен и Туркмении, стр. 36—37.

Муқаддасий «Журжония Хоразмнинг Хуросон томонидаги йирик шаҳри; Жайхун бўйида жойлашган. Шаҳарни дарё ювиб ўтади. Ёғоч ва тахталар билан сув ювган томон тўсилганда, дарё уни четлаб оқадиган бўлиб қолди»³⁷, деб ёзади. 1900 йили Кўҳна Урганч харобаларидан қўрғошин парчаси топилган эди. Ундаги арабча ёзувга биноан, минора 401/1010 йили қурилган деб айтиш мумкин. Анча вақт ўтгач, Гурганч қайта тикланган ва мўғуллар унга Урганч деб ном қўйганлар. XIV аср географ олими ал-Умарийнинг ёзишича, у «Жайхуннинг шалворга ўхшаш икки тармоғининг оралигида қолди»³⁸.

XIX аср бошларида ўтган хоразмлик олим Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Журжония ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Журжониянинг суви Сирдарёсидин келур эркан. Бу шаҳарнинг мақомини мундоқ тайин қилурларким, шарқияси Боғдон, шимолини Оқча денгизи, ғарбияси Гурлан, жанубияси Қиёт дерлар. Мунинг хароблигини сувдан кўрарлар. Сирдан келадиган сув зироатга етмасин учун, Амуя сувиким, Унгузнинг жанубиндин ўтар эркан, уч қирни тушиб ўтиб бир ёф сув олибдурлар.. Атрофи ҳама қалъа, экин, боғлиқлар бўлган. Бу қалъани сув босиб ҳароб қилган. Андин бир минорани боқий қолган дер эркандурлар. Уни Бойназар сўфи деган бир азиз йиқиб, тошиндин масжид бино қилган. Ҳоло Тошқалъада бор. Сўфийи мазкурнинг мозори шул миноранинг ўрнинда воқеъдур. Шул атрофнинг саксондин ўтган боболари мундоқ эшитган ва кўрганким, минорани йиққанда бир хат чиқибдур. Уқубдурларким, 370 сутунли масжиднинг иккинчи минорасидур. Бу сўзнинг мазмуни буким, хутбага азон айтадурғонининг минораси бўлгон. Баландлиғи 30 қари эрмиш. Бу масжиднинг атрофида 150 мадраса ва бозор, сарой бор эркан. Ҳаммаси сувга гарқ бўлубдур»³⁹.

Абу Райҳон Беруний Журжония Хоразмнинг дарё гарбий томонидаги икки шаҳарнинг бири деб, унинг географик жойланишини қуйидагича аниқлаган: узунлик бўйича $84^{\circ}1'$ да, кенглик бўйича $42^{\circ}17'$ ⁴⁰.

Хивақ (Хива) — қадимий номи Рамл. «Муни бино қилган Сом ибн Нуҳ, ким отасининг тузатган кемасига

³⁷ Там же, стр. 187—188.

³⁸ В. В. Бартольд, Соч., т. III, М., 1969, стр. 50.

³⁹ Дили гаройиб, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1335, в. 556—56а.

⁴⁰ Абу Райҳон Беруний, Қонуни Масъудий, араб тилидан А. Расулов таржимаси, 608-саҳифа.

ўшатиб солгон ва кеманинг андозасига баробар ва ҳоло Ҳивақға шуҳрат берурлар. Бу лафзни хазрати Паҳлавон Маҳмуд валининг ўлган тарихидур деб ҳам айтурлар. Бу хазратнинг тарихи бу қалъага от бўлиб қолибдур. Аввалқи оти Рамл, яъни жагазорлик [қумлоқ] эркан. Сом келиб, ов [отиб] олиб ухлабдур. Туш кўрибдур: уч юз машъал ёнилгон. Вақти хуш бўлиб, туриб нишона қўймоқлик учун атрофидин тупроқ олиб чага (қум)нинг устига солиб, шаҳар андозаси қилиб қўйибдур. Яна бир келганида девор қилибдур. Қалъанинг кун ботиш тарафида бир чашма қазиб, сув чиқарибдур. Баъзилар Хивақни бунга нисбат берурлар... Бу қалъани кўп бузулиб, тузалган дерлар»⁴¹.

Замахшар — Хиванинг гарбида, бир кунлик йўлда. Олдин сувсизликдан хароб бўлган. 1247/1830 йили у томон канал ўтказилиб, обод қилинган.

Гурлан — қадимий қалъа; дарё ёқасида. «Дарёнинг шимол тарафида тоғлиқлар бор. Қадимда андин олтин оладургон эркандурлар. Бу тоғда алон чақмоқ тоши бор. Қўрғошин, темур, фируза, мўмиё тоши ҳам бор дерлар. Гугуртни замахшарнинг жанубида тўрт манзиллик ерда бир қир бор, андин келтирурлар... Бу шаҳарнинг бозор жойиси зиёда танг эрди. Қалъанинг шарқисинда тахминан беш-олти таноб кўл бор эрди. Бу олий хазратнинг амру фармойиши бирла фуқаро жамоаси бу марҳумнинг тарихинда (1247/1830 йил) 45 кунда кўмуб бозор жойи қилдилар. Қадимда бир боғи олий эркан ва турлук зийнатли саройлар ва кўшк ва кошикорли подшоҳнишинли, турлук мевали дарахтлар бор эркан. Андин бир гужум қолган эркан. Бу ҳам қурубдур. Онинг таги ғалла бозори эрди. Ҳоло баққол жамоаси ва балиқ пиширадурганлар дўкон қилиб ўлтирадурлар. Ошпазлар ҳам дўкон қилубдурлар растайи бозорга от берурлар; — не учунким шаҳарнинг улуг йўлининг устидур. Ҳижратнинг 1182/1768 йили бу шаҳарга вабо ва қаҳат воқеъ бўлган. Мундин саҳал одам қуртилиб қолган. Ҳижратнинг 1197/1783 йили ҳаводин бир оз булут пайдо бўлуб, буғдой хирмонида арик пишганда, шаҳардин ўзга ерга ёғмай ўтди. Ҳар бир қатраси товуқнинг юмуртқаси чоқли бор эрди. Шаҳарнинг яқин ерларида экилган полизларни йўқ қилди»⁴².

⁴¹ Дили ғаройиб, УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1335, в. 56б.

⁴² Дили ғаройиб, в. 199б, 200а.

Абу Райҳон Беруний асарларида нима учундир Гурлан учрамайди.

Маздеҳқон, Миздеҳқон. Муқаддасийнинг ёзишича, «атрофида 12000 қўрғони бўлган кенг ва улкан вилоят. Унинг атрофи девор билан ўралган. Миздеҳқон дастлаб Ибн Руста томонидан тилга олинади. С. П. Толстов уни ҳозирги Хўжайлидан 8 км жануби-ғарбда жойлашган Малумхон сулув касри харобалари ўрнида бўлганини айтади⁴³. Яҳё Гуломов Миздеҳқон шаҳри Офрийлар даврида ҳам мавжуд бўлиб, у олдин Амударёнинг Курдер ўзанидан, кейинчалик эса, Курдер каналидан сув ичганини қайд этади⁴⁴.

Миёнгоҳ — чўл ўртасида, Нисо билан Хоразм оралигидаги мавзё; географик жойланишини Абу Райҳон Беруний $83^{\circ}15'$ узунликда ва $40^{\circ}5'$ кенгликда, деб топади⁴⁵.

Даргон — Амударёнинг сўл қирғоғида, ҳозирги Даргонота (Туркменистоннинг шимоли-шарқида) жойлашган ўрта аср шаҳри. XI асрда Хоразмнинг энг жанубидаги шаҳри ҳисобланган⁴⁶. Абу Райҳон Беруний Даргонни Хоразмнинг Марв ва Бухорога томон чегараларининг охиригиси деб атаб, географик ўрнини $86^{\circ}24'$ узунлик ва $40^{\circ}30'$ кенгликда, деб белгилайди⁴⁷.

Курдар, Кардар — ҳозирги Чимбой ўрнидаги шаҳар. Чимбойнинг ўртасидан Кегайли (Қадимги Курдар) канали оқиб ўтади. У йirik савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган. Каналнинг қуйилиш жойидан Чимбойгача ундан 350 суғориш шахобчалари чиқарилган; ўнг томонга — 175 ариқ, сўл томонга — 125 ариқ. Яҳё Гуломовнинг археологик қидирувлари натижасида Амударё ўзининг Курдар ўзанидан, яъни Гурганж ва Миздеҳқон оралигидан IX асрдаёқ ўтгани аниқланди.

Истаҳрий, Муқаддасий ва Ибн Фадлан асарларида Курдар шу номдаги канал бўйидаги шаҳар сифатида тилга олинади. Ёқутнинг таъкидлашига кўра, Кардар Хоразмдаги бир мавзё бўлиб, аҳолисининг тили «хоразм тилига ҳам, турк тилига ҳам» ўхшамаган. Беруний

⁴³ А. Ю. Якубовский, Городище Миздахкан, ЗКВ, т. V, Л., 1930, стр. 553.

⁴⁴ Я. Ф. Гуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихидан, 134-бет.

⁴⁵ Абу Райҳон Беруний, Қонуни Масъудий, II жилд, таржима қўлёзмаси, 608-саҳифа.

⁴⁶ В. В. Бартольд, Соч., т. I, стр. 197.

⁴⁷ Абу Райҳон Беруний, Қонуни Масъудий, таржима қўлёзмаси, 608-саҳифа.

туркларнинг Орол денгизидан шарқда ва шимол-шарқда жойлашган юртлари ҳақида гапирар экан, мазкур алоқ ва ос қабилаларининг тили хоразм тили билан печенег (қишчоқлар) тилидан ташкил топганлигини ёзади. Яқў Гуломовнинг фикрича, уларнинг тили хоразм ва туркман тилларининг қўшилувидан ташкил топган. «Худуд ул-олам»да ёзилишича, Кардар — сераҳоли, экин ерлари бўлган шаҳар. У ердан мўйна олиб кетилган.

Гит — Хоразмнинг ғарбий чегарасидаги йирик шаҳар. Муқаддасийнинг ёзишича, катта-катта рустақ (қишлоқ)лари бор, у гузлар юртига яқин мустаҳкам деворли чегара қалъаси.

Куджаг — Гитдан беш фарсах, Гурганждан 10 км узоқликда жойлашган.

Боратегини — Орол денгизидан 30—35 км, Жайхундан 4 фарсах узоқликдаги маззеъ. Муқаддасий уни тоғ яқинидаги йирик қишлоқ деб тилга олади; Обод бозори, Жомеъ масжиди бор, иморатлари шиниқ яхши лойдан шиланган, дейди у.

Варагдех — (Хоразм тилида Банд қишлоғи маъносидан) Гурганждан тўрт фарсах қуйироқда жойлашган қишлоқ. Муқаддасий замонида Амударё Варагдех яқинидаги бандни бузиб, Халижон ўзанидан оқа бошлаган.

Мадминия — Хоразм воҳасининг шимолидаги қўрғон. Боратегиндан 15 км берида, 2 кунлик йўлда. Мадминия Жайхундан 4 фарсах узоқликда жойлашган.

Амударё ёки Балх дарёси — Ўрта Осиёдаги энг қадимий дарё. Қадимий номи форсча Вахшу (Вех-руд) сўзига яқин бўлиб, Оксусдир. Қадимий юнонлар уни Окс деганлар. Авестода — Арангха, қадимий хитойларда — Гуйшуй, хоразмликлар тилида эса — Окуз дейилган. Дарёдан ўтган кечувлар ҳақида Муқаддасий мана буларни ёзади: ...Амул йўли, кейин Сикави, кейин Моҳик-борон, Хоразм гузаргоҳлари мавжуд. Орол кўлигача яна Дарғон, Жигарбанд, кейин яна бири, кейин Ҳазорасп, Кос ва яна бир неча гузаргоҳлар бор... Жайхундан чиқарилган каналларнинг аксарий қисми Хоразмдадир. Булардан Карик каналининг узунлиги беш фарсах; Ҳазорасп канали бир кунлик йўл узунлигича бора-боргунча кенгайиб боради: кейин бир фарсах йўлгача тораяборади. У чўл ва экин ерларига сув беради. Кордарон ҳос канали Ҳазорасп каналидан каттароқ бўлиб, ундан икки фарсах узоқда қурилган.

Хива канали ҳам кенг, ундан кемалар қатнайди.

Мадра каналидан ҳам кема қатнайди. У Хива каналдан ярим фарсах узоқликда.

Вадак канали ҳам Мадрадан ярим фарсах узоқликдан оқади.

Пойтахтдан қуйроқдан Бух канали ўтган. Бу каналга Андарастон қишлоғи яқинида иккала мавзё суви қўшилади. Унда кемалар Журжониягача боради. У ерда банд қурилган, сувлар қўшилган жойдан бандгача бир кунлик йўл.

Қардор канали пойтахтдан тўрт фарсах қуйроқдан бошланади. Тўрт жойда каналлар бир-бирига яқинлашиб, сўнгга бирланади. Жайхундан Омул, Фороб ва бошқа шаҳарларни сув билан таъминловчи каналлар ҳам қурилган⁴⁸.

В. В. Бартольд таъкидлаганидек, араб сайёҳлари тасвирлаган суғориш шаҳобчалари исломгача, ягона Хоразм давлати мавжуд бўлган замондан вужудга келган эди⁴⁹.

Ибн Рустанинг ёзишича Амударё Хоразм (Кот) дан 4 фарсах қуйроқда кўллар, қамшизор ботқоқлик ва ўтлоқлар ҳосил қилиб, қибла томон Журжония билан Миздеҳқон оралигидан оққан. Журжония унинг ғарбий, Миздеҳқон эса шарқий қирғоғида жойлашган. Журжония Котдан 24 фарсах қуйроқда. Шарқий қирғоқдаги Харвоз қишлоғи Миздеҳқонга қарайди. Ундан қуйроқда яна иккинчи, учинчи қишлоқлар жойлашган. Агар шу ерда оқим бўйлаб сузилганда, чап томонга қараб бир тармоқ ажралиб чиқади ва у Варагдех мавзёгача оқиб боради. Бу мавзё Журжониядан 4 фарсах қуйроқдадир. Шу ерда дарё Варагдех қишлоғи ва Сиёҳкўҳ тоғи яқинидан оқади. Кейин, Берабиз қишлоғига қараб пастга оқиб кетади. Қишлоқдан қуйроқда дарё кўпгина сув ҳавзалари, ботқоқликлар ҳосил қилади. Улар Холижон деб юритилади. Бу ерда Хоразмдан бошқа томонларга олиб кетиладиган балиқ овланарди. Жайхун айланаси 80 фарсахча келадиган кўлга қуйилади. Унинг ғарбий қирғоғидан Сиёҳкўҳ тоғлари бўй чўзган, шарқий қирғоғида эса бутазорли ботқоқликлар жойлашган. У ботқоқликлардан ўтиб бўлмайди. Фақат қабан юрган жойлардангина қийинчилик билан ўтса бўлади. Соҳил бўйлаб тор йўлдан «Янги қишлоқ» ҳукмдори ўтган.

⁴⁸ Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I, стр. 188—189.

⁴⁹ В. В. Бартольд, Соч., т. III, стр. 476.

Бу ҳақда Истахрийда (961 й.) қуйидаги маълумотлар берилган: Ведак каналидан Хоразм (Кот) шаҳригача 2 фарсах. Шаҳардан қуйироқда Журжония томон Бувва (Бую) номли канал ажралиб чиқади. Андаристон қишлоғи яқинида Бувва канали билан Ведак бирлашган. Бир оз қуйироқдан Журжонияга қараб Ведак ва Бувва оқади. Булардан кема ҳам Журжонияга бир галва (24 фарсах) қолгунча юради. У ерда банд бўлиб, кемаларни сақлаб қолади. Иккала каналнинг бирлашадиган жойидан Журжониягача бир ўтишлик йўлдир. Чақир ўғиз тоғлари яқинида Хоразм кўлининг суви музлайди ва ёзгача эримайди. Ибн Хавқалнинг фикрича, бутун ёз бўйи эримайди, унинг ёнида қамишли ботқоқзор бор. Кўлнинг айланаси 100 фарсахга яқин. Суви шўр. Кўлдан чиқадиган ирмоқ йўқ. Унга Жайхун, Шош ва бошқа дарёлар қуйилади. Шундай бўлса ҳам унинг суви чучимайди ҳам, кўпаймайди ҳам, бирдек тураверади... Бу билан Ҳазар денгизи оралиғи 20 кунлик йўл. Котдан Дархосгача 2 ўтимлик йўл, Дархосдан Курдергача бир ўтимлик йўл; Курдердан Баротегин қишлоғигача 2 кунлик йўл. Мадминия билан Баротегин қишлоғи бир-бирига яқиндир. Мадминиядан Жайхунгача 4 фарсах, Миздеҳқон билан Жайхун оралиғи икки фарсах, шаҳар Журжония қаршисида жойлашган. Журжония билан Жайхун ораси бир фарсах.

Гурганждан чиққан карвонлар жануби-ғарбга қараб Хуросон ва Гургон томон, шимоли-ғарбга эса — Ҳазарлар томон юришган. Ҳазарлар томон кетган карвон йўли ҳақида X аср географлари бирор нарса демайдилар. X аср бошларида Ибн Фадлан Россияга шу йўл билан ўтган. XI аср олими Гардизий ўзидан аввалги манбаларга асосланиб «Гурганждан Хоразм тоғларига ва шу тоғлардан қишлоқларга қараб юриб, Хоразм денгизига ўтилган; ундан ўтиб, ўнг томонга қараб йўлда давом этилади»,— деб ёзган.

Илк Хоразм давлати ва Беруний

Қадимда улкан территорияни эгаллаган Хоразм ўлкаси македониялик Искандар замонида Ахамонийлар ҳукмронлиги остида эди.

Беруний, хоразмликлар «Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан тарих олар эдилар, бу Искандардан тўқ-

қиз юз саксон йил илгари бўлган эди»⁵⁰ (э. а. 1212 йилга тўғри келади),— деб ёзади. Афсуски, Беруний бу санани қандай манбадан олгани, нимага асосланиб шундай хулосага келгани ҳақида бир нарса демайди. У тарихий ривоятлар асосида олинганми, ёки илмий ҳисоблашлар натижасими? Бизга номаълум...

Бу борада Э. Захау ўзининг қуйидаги мулоҳазаларини баён этади: «Мазкур санани Беруний зардуштийларнинг дунёнинг яратилиш тарихи ақидаси билан боғлаган бўлиши мумкин. Дунё тўрт бора 3000 йилдан Конпотнинг учтадан буржлари ҳукмронлиги остида бўлган. Бунда Хеш бўйича Зардуштнинг келиб чиққанига 9000 йил бўлган. Агар биз Хоразмда одамлар жойлаша бошлаган йил (э. а. 1292 й.)дан араблар истилосигача (93/712 й.) бўлган муддатни 2000 йил (аслида 2004 йил) деб ҳисобласак, араблар ҳукмронлиги учун Балиқ юлдуз туркуми ихтиёридаги дунё мавжудлигидан буён бўлган охири минг йиллик қолади»⁵¹.

Иккинчи давр тарих воситаси Сиёвуш ибн Кайковуснинг Хоразмга келишидан, Кайхусрав ва унинг авлодининг Хоразмда подшоҳлик қилишларидан олинган. «Шу вақтда Кайхусрав Хоразмга кўчиб, турк подшоҳлари устидан ҳукмронлигини юргизган эди. Бу воқеа Хоразмга одам жойлашишидан тўқсон икки йил кейин бўлди»⁵². Сиёвуш авлодларининг ҳукмронлиги давридан бошлаб йил ҳисоби тескари ҳисоблана бошлади. Сиёвушнинг Хоразмга келиши Искандардан 888 йил олдин, ёки э. а. 1200 йил деб олинган. Ҳар бир ҳукмдор ўз йил ҳисобига эга бўлиб, мазкур сулола шоҳларидан Офриғ давригача келдилар.

Нима учундир Берунийнинг тарихий маълумотлари Авесто, «Шаҳнома» ва бошқа манбаларнинг Қайёнийлар сулоласи тарихига доир ҳикояларига мос келмайди. Офригийлар сулоласи Хоразмда э. а. 1200 йилдан эрамининг 995 йилигача ҳукмронлик қилди. Бу фактлар мазкур даврга оид биз кўрган манбаларда учрамади. Сиёвуш отасининг хотинларидан бирининг фитнасидан қочиб келди. Чунки, унинг отаси Турон ҳукмдори билан

⁵⁰ Абу Райҳон Беруний, Таълиқнома, I том, 71-бет.

⁵¹ Э. Захау, Хоразм тарихи ва хронологиясига доир, 15-бет.

⁵² Абу Райҳон Беруний, Таълиқнома, I том, 71-бет.

тузилган шартномани тан олгиси келмади: у Афросиёб-нинг қизига уйланиб, бир қанча вақт Кангдизда истиқомат қилди ва охири шу жойда ўлдирилди. Қадимги бақтрияликлар талаффузича, Кангдиз Кангха шаклида ишлатилган.

С. П. Толстов фикрича, хоразм тилида Кангха «Каналлар мамлакати» маъносини билдирган. Сиёвушнинг ўғли Кайхусрав Эронга чақирилиб, бобоси томонидан тахт вориси этиб тайинлангандан кейин, у ўч олиш мақсадида Туронга қарши уруш бошлади. Унинг баҳодирларидан Ашкаш Хоразмни забт этди. Кайхусрав вафотидан сўнг, Кайёнийлар шоҳлиги бошқа сулолага (Лухроспга) ўтади.

Кайхусравнинг фарзандларидан фақат тўрт қиз эслаб ўтилади, «Авесто»да эса унинг номаълум бир ўғли Охрўра эса олинади. Беруний турклар салтанати кенгайди, деб ёзади. Бу ерда гуз туркларининг бўйсундирилиши назарда тутилган бўлиши эҳтимол. Шуниси ажабланарлики, ана шу воқеалар ҳам Хоразмда деҳқончилик маданиятининг бошланган йили, яъни Искандар келишидан 888 йил олдин воқеъ бўлган. Беруний асарларида Искандаргача бўлган қадимги Эрон тарихига доир учта сана жадвали берилган.

Биринчиси, Эронда, умуман, қабул қилинган сана, биринчи Одамнинг пайдо бўлишидан тортиб, Доро ибн Доронинг вафотигача 3354 йил деб кўрсатилган. Кайковуснинг ҳукмронлиги йиллари 2736—2886 йилга (150 йил) тўғри келади. Сиёвушнинг кўчиб ўтишига мажбур этган воқеалар унинг ҳукмронлигининг иккинчи даврига тўғри келади (2811—2886 йй.). Дастлабки одамнинг пайдо бўлишидан кейин ўтган муддат 2811 йил бўлиб, мазкур сана Доро вафотидан 563 йил ёки Искандар вафотидан 557 йил олдинга тўғри келади.

Иккинчи жадвалга мувофиқ Кайюмарснинг вужудга келишидан Доро вафотигача ўтган муддат — 3134 йил. Бу ҳолда Кайковуснинг ҳукмронлик даври 2496—2646 йилларга тўғри келади: ҳукмронлигининг ўрталик йили 2571. Доро вафотигача 563 ва Искандар вафотигача 577 йил олдинга тўғри келади.

Учинчи жадвалга кўра бу давр Кайюмарснинг яратилишидан Доро вафотигача ўтган йиллар — 3352 йилни ташкил этади. Кайковус ҳукмронлиги 2734—2884 йй. Унинг ҳукмронлигининг ўрталик йили (2809 й.) Доро ва-

фотидан 543 йил, Искандар вафотидан 557 йил олдинга тўғри келади.

Беруний келтирган жадваллардан шу нарса аниқланадики, Сиёвушнинг қочиш йили иккинчи Хоразм йил жадвалига тўғри келмайди (Искандардан 888 йил олдин).

Булардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Беруний алоҳида сана системасидан фойдаланган. Бу тартиб одатдагидан бошқачароқдир. Беруний хулосасининг қандай чиқарилганини, яъни Сиёвушнинг қочиш йили ҳақиқатан ҳам Искандардан 888 йил олдин эканлигини исботлашга ҳаракат қиламиз.

«Мужмил ут-таворих» бўйича Кайқубод Искандардан 1063 йил олдин подшоҳлик қилган. Фирдавсий фикрига қўшилиб, Кайқубод ҳукмронлиги 100 йил давом этган деймиз. Шунда Искандаргача 963 йил келиб чиқади. Бу сана Кайковус подшоҳлигининг бошланиш йили бўлади. У 150 йил подшоҳлик қилди. Агар Сиёвуш унинг ҳукмронлигининг иккинчи ярмида қочган деб олсак, шунда Беруний кўрсатган йил келиб чиқади; Искандаргача бўлган 888 йил ($963 - 75 = 888$).

Сиёвуш хонадони қабул қилган санани белгилаш усули, яъни йил ҳисобини шоҳларнинг ҳукмронлик йиллари бўйича белгилаш Искандар (311 й.) дан кейин 616 йилгача давом этди. Шу вақтда Хоразмда Сиёвуш авлодидан бўлган Офриг подшоҳ эди. Берунийнинг ёзишича, у Сосонийлардан Ездигард — сотқин сингари унчалик эътибори йўқ эди. Шунинг учун, ўз тахтини ўлимидан сўнг ўғлига қолдирди. Офриг Искандардан 616 йил кейин ал-Фир орқасида ўзи учун бир қаср бино қилди. Қасрнинг бино қилиниши катта воқеа сингари қабул қилинди. Беруний, шундай бўлдики, йил ҳисобини у ва унинг авлодидан бошлаб ҳисоблай бошладилар, деб ёзди. Қаср қурилиши йили бунда эътиборга олинмасдан, Офриг — Сиёвуш авлоди шоҳлигини энди уларнинг ҳукмронлигига қараб, тартиб билан ҳисоб қилдилар.

Энди Берунийнинг хоразмликлар йил ҳисоби тўғрисидаги маълумотларига қайтамиз. Хоразмликлар «тарих олишда эронликларга эргашиб, Кайхусравнинг [Хоразм] шоҳлари деб аталувчи наслидан бўлган ҳар бир [подшоҳ даврининг бошланишидан] тарих олдилар. Ниҳоят, Кайхусрав наслидан Офриг подшоҳлиги бошланди... Офригдан кейин унинг ўғли подшоҳ бўлди. Офриг Искандар тарихининг олти юз ўн олтинчи йилида (305 й.) ал-Фир

устига ўз қасрини қурдирди. Кейин хоразмликлар Оффриг ва унинг авлоди подшоҳлигидан тарих олдилар»⁵³.

Беруний Оффриггача бўлган Хоразм шоҳлари сулоласини бирма-бир санаб ўтади. У Муҳаммад пайғамбарнинг чиқиши (610 йил) гача бўлган шоҳларни тилга олиб, 305 йил ичида ўнта шоҳ ўтган дейди: Улар қуйидагилардир: Оффриг, Бўъза (Бугра), Сухтанг (Сахбанг), Аскажамук (Искажмук), Азкожвор, Сухар, Шовуш, Хомгари, Бузкор, Арсамух (Артамух). Сўнгги шоҳ Артамух, Берунийнинг таъкидлашича, Муҳаммад пайғамбарга замондош эди.

Араблар истилоси ва Беруний

Муҳаммаднинг чиқишидан тортиб, Қутайба ибн Муслим томонидан Хоразмнинг истило этилиши (93/712 й.) гача ўтган 102 йил ичида мазкур хонадондан Сахр, Сабарн, Азкожвор, Аскажамуклар ҳукмронлик қилдилар. Аскажамук Қутайба ибн Муслим томонидан шоҳ қилиб тайинланди. Аскажамукнинг исёнкор укаси эса тор-мор этилган эди. У Қутайбага ҳар йили хирож тўлаш ва бир тўда мусулмон қўшини билан араб ноибни Хоразмда сақлаб туриш мажбуриятини олди.

Балозурий ўзининг «Китоб ул-футуҳ» асарида Хоразмнинг араблар томонидан истило қилиниши ҳақида баъзи бир тафсилотларни келтиради: Хоразмни забт этиш учун бўлган дастлабки уриниш лашкарбоши Абдулла ибн Амир ибн Қурайш томонидан амалга оширилган эди. 29/650 йили халифа уни Басра ноибни этиб тайинлаган. У Балхга ҳужум қилиб, сўнг Хоразм томон юради. Аммо, кўзлаган мақсадига эриша олмасдан, чекинишга мажбур бўлади. Халифа Язид ибн Муовия (681—683 йй.) замонида Хуросон ноибни бўлган Салм ибн Зиёд баъзи муваффақиятларга эришди. У хоразмликларни енгиб, тузилган шартномага кўра уларни йилга 400 минг дирҳамдан солиқ тўлаб туришга мажбур этди.

Абдулмалик ибн Марвон халифалиги замонида Хуросон ноибни бўлган Умайя ибн Абдулла (74/693—78/697 йй.) Хоразм пойтахтининг қалъаси Филни босиб олишга муваффақ бўлди. Хоразмликлар кўп вақт ўт-

⁵³ Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, I том, 71-бет.

масдан Филни араблар зулмидан озод этдилар. Ҳажжожнинг Хуросондаги ноиб Язид ибн ал-Мухаллаб (82/761—85/704 й.) Хоразмга яна қўшни тортади, аммо мақсадига эриша олмай чекинади.

Хуросонда (85/704—97/716 й.) ноиб бўлиб турган Қутайба ибн Муслим Хоразмни, шу билан бирга, Мовароуннаҳрни ҳам узил-кесил халифаликка бўйсундирди. Маҳаллий шоҳ хонадонидagi келишмовчиликлар Қутайба томонидан Хоразмнинг олининини анча енгиллаштирди. Балозурийнинг ёзишича бунинг сабаблари қуйидагича: шоҳнинг укаси Хурзод шоҳга қарши исён кўтарди. Шоҳ бўлса Қутайбадан мадад сўради ва эвазига пул билан пойтахт дарвозасининг калидини ваъда қилди. Мазкур ваъда шартлари бажарилгач, Қутайба ўз укаси Абдурахмон ибн Муслимни катта қўшни билан Хоразм томон жўнатди. Араб қўшини Хурзод тарафдорлари билан жанг қилишди. Жангда Хурзод ўлдирилди. 4000 киши нобуд этилиб, қўп киши асир олинди. Шарт бўйича Қутайба шоҳни мамлакатида ҳукмдор этиб қолдиради. Хоразм халқи бу аҳволга тоқат қилолмади. У шоҳни ақлдан озган деб эълон қилиб, уни ўлдиртиради. Шундан сўнг Қутайба ўз укаси Абдулла ибн Муслимни Хоразмга волий этиб тайинлади ва у ерда қўшинининг бир қисмини қолдирди.

Араблар томонидан Хоразмнинг истило этилиши борасида Ибн ал-Асирда ҳам баъзи тафсилотлар мавжуд: 93/712 йили Қутайба Марвдан Хазораспга қўшни тортади. Хоразмшоҳ билан шартнома тузилгач ва унинг шартлари бажарилгач, Қутайба ўз укаси Абдурахмонни исёнкор Ҳамжирдга қарши юборади (Ибн ал-Асирда шоҳнинг укаси Хурзод дейилган). Ҳамжирд тор-мор келтирилгач, шаҳзода ва унинг тарафдорлари асир олинади. Қутайба буларни шоҳга топширади. Шоҳ эса уларни қатл эттиради, молу мулкларини бўлса Қутайбага тортиқ қилади. Абу Райҳон Беруний хоразмликлар орасида келишмовчиликлар воқе бўлиб, Қутайба ибн Муслим иккинчи бор Хоразмни забт этди, деб ёзар экан, Умайя ибн Абдуллоҳ истилосини биринчи деб қабул қилган бўлиши эҳтимол. Зероки, Қутайба томонидан Хоразмнинг икки бор забт этилиши тўғрисида маълумот йўқ. Шундай экан, Қутайба тайинлаб кетган ҳукмдорни халқ ўлдиргач, Аскажамук арабларга қарши қўзғолон бошлади. Бу ҳол мамлакатни араблар томонидан иккинчи бор босиб олиншига сабаб бўлди. Буни иккинчи истило си-

фатида ҳам қабул қилиш мумкин. «Пайгамбар алайҳис-салом келган вақтда, Хоразм шоҳларидан Арсамух ибн Бузгор ибн Хомгарий ибн Шовуш Сихр ибн Азкожвор ибн Аскажмук ибн Саххасак ибн Бағра ибн Офриг подшоҳ эди. Хоразм аҳолиси [ислом динидан] қайтгандан кейин Қутайба ибн Муслим Хоразмни иккинчи марта фатҳ қилгач, хоразмликларга Аскажмук ибн Азкожвор ибн Сабрий ибн Сихр ибн Арсамухни подшоҳ қилди ва уни подшоҳликка кўтарди. Хисравлар насли қўлидан вилоят кетиб, уларда фақат шоҳлик номи қолди, чунки шоҳлик уларга меросдек эди. Тарих, мусулмонлар расмига мувофиқ, ҳижрий [йилга] кўчирилди»⁵⁴, деб ёзган эди Беруний.

Беруний Қутайбани ўз ватани Хоразмни хароб этувчи ва ватандошларини руҳий тушкунликка келтирган истилочи сифатида таърифлайди. Бошқа бир жойда у шундай ёзади: «Қутайба хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у [xabар ва ривоятлар] ислом давридан кейин, ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди»⁵⁵.

Хоразмнинг араблар томонидан истило этилишидан кейин мамлакатда давлат ҳокимияти иккига бўлинди: яъни ҳукмдор мулк, Офриғийлар — Сиёвушийлар сулоласида наслдан-наслга ўтиб боровчи мулк, хожалик. Воллийлар бирор ноибга бўйсунар ёки Хуросоннинг мустақил ҳукмдорлари ҳисобланардилар. Ҳар иккаласи ўртасида ҳокимият қай тарзда тақсим этилганлиги ҳақида Беруний ҳеч нарса демайди. Воллий Гурганжда, шоҳ эса Котда турганини тахмин қилиш мумкин. Нотишчлик пайтларида иккаласи ҳам бир-бировни ҳисобига ҳокимиятлари таъсирини кенгайтиришга уринган. Шоҳ бутун ҳукмронликни ўз қўлига олган пайтлар ҳам бўлган. Ана шундай ҳол 385/995 йилгача давом этди. Шу йили сўнгги шоҳ Абу Абдулла Муҳаммад ибн Аҳмад ўлдирилиб, қўш ҳокимиятчиликка барҳам берилган ва Гурганжда ноиб турган воллий мамлакатнинг бирдан-бир ҳукмдори бўлиб қолади. Қутайбанинг келишидан то Абу Абдуллоҳ

⁵⁴ Абу Райҳан Беруний, Таълиқнома асарлар, I том, 71-бет.

⁵⁵ Уша жойда, 72-бет.

Муҳаммаднинг ўлимигача ўтган 283 йил ичида (93/385—712/995 йй.) хоразмшоҳлардан саккизтаси ўтди. Булар: Аҳмад, Муҳаммад, Ироқ, ал-Манзур, Абдулла, Тарлибоса (Тарлусбоса), Шавшуфар, Абу Абдулла Муҳаммад. Шавшуфар, яъни Абу Саид Аҳмад ибн Муҳаммад тўғрисида Беруний қуйидагиларни ёзади: Искандардан кейинги 1263 й. (952 й.) у Бухорода Сомонийлар зиндонидан қутулиб келган эди. У хоразм йил ҳисобини Искандардан кейинги 1270 йил (959 й.) ислоҳ қилди.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Хоразмда Офрийлар сулоласининг энг сўнгги ҳукмдори эди. Тарихнавис Мирхонд унинг ҳалокатига сабаб бўлган воқеаларни қуйидагича шарҳлайди: Хоразм Сомонийлар давлатининг бир вилояти эди. Нуҳ ибн Мансур (387/997 й. вафот этади) замонида Хоразм волий Маъмун ибн Муҳаммад томонидан идора қилинган. У Нуҳ ибн Мансурга тобе эди. Маъмун ибн Муҳаммаднинг турар жойи Гурганж эди. Котда Абу Абдуллоҳ хоразмшоҳ ҳам турар эди. Хуросон волийси Абу Али ибн Симжур Хоразмшоҳдан енгилгандан кейин хожаси Нуҳ ибн Мансурга ёрдам сўраб мурожаат этди. Нуҳ унга Гурганжга боришни буюрди. Шу билан бир вақтда Гурганжда турган волийга хабар йўллаб, Абу Али ибн Симжурни эҳтиром билан кутиб олишни топширди. Абу Али Ҳазорасп вилоятига келгач, шоҳ буйруғи билан ушланиб, Котга келтирилади. Шоҳ билан Абу Али орасида эскитдан адоват бор эди. Маъмун бунинг хабарини эшитиб, қўшин тўплади ва Абу Али тарафдорларини ҳам олиб, Кот томон юрди. Шаҳарни жанг билан олиб, шоҳни асир олди; Абу Алини эса озод этди. Кейин у Гурганжга келди. Бу ерда Абу Алини яхши кутиб олишди. Маъмун бир кунни ўз меҳмони учун зиёфат бераётганида, асир Абу Абдуллани шу ерга келтиришди. Зиёфат аҳли мастликда уни уриб ўлдиришди. Сомонийлар ноибни Маъмун ибн Муҳаммад шундан эътиборан Хоразмда ҳокими мутлақ бўлиб қолди. Сиёвушийлар сулоласи тугади. Хоразмшоҳлар лақаби эса яна бир неча аср мамлакат ҳукмдорларига инсбат берилиб келди.

Хуллас, биз Абу Райҳон Беруний келтирган қимматли маълумотлардан шу пайтгача аниқлашмаган тафсилотларни билиб оламиз: Офрийлар сулоласи Хоразм тахтини 690 йил (305—995 йй.) мобайнида эгаллаб турди. Мазкур сулола Сосонийлар, Уммавийлар, Аббосийлар, Тоҳирийлар, Саффорийлар ва Сомонийлар билан

бир даврда, Хоразмда ҳукмронлик қилдилар. Қутайба ибн Муслим истилосигача улар мамлакатнинг ягона ҳукмдори эдилар. Кейинчалик эса халифа волийлари, Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдорлари билан биргаликда шоҳлик қилдилар.

Офриғийлар сулоласининг асосчиси Кайковуснинг ўғли Сиёвуш бўлган. Уни Хоразмда одамлар ўрнаша бошлашидан 92 йил ўтгач, яъни милоддан аввалги 1212 йил келган деб ҳисоблайдилар. Бу саналар Абу Райҳон Беруний томонидан кўпгина илмий изланишлар натижасида топилган. Офриғийлар сулоласидаги шоҳлар сони 22 та бўлган, улар ўртача 31 йилдан ҳукмронлик қилганлар. Беруний мазкур сулола даврига онд тўрт санани эслаб ўтади:

1) Офриғ томонидан шоҳона қаср бунёд этилиши — 305 йил;

2) Муҳаммад пайғамбар ва шу сулоланинг ўнинчи шоҳи Артамук — 610 йил;

3) ўн тўртинчи шоҳ Аскажамук, Қутайба истилоси — 712 йил;

4) йингрма иккинчи шоҳ Абу Абдуллоҳ 995 йили ўлдирилган.

Мазкур 22 шоҳ номини қуйида тўлиқ келтирамиз: Офриғ, Бугра (Бағза), Шаҳассаҳ, Аскажамук, Азкожвор, Шаҳр, Шовуш, Хомжри, Бўзкор, Артамук, Саҳр, Сабрий, Аскажавор, Саҳхасак, Шовушфар, Туркашота, Абдуллоҳ, Мансур, Ироқ, Муҳаммад, Аҳмад, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад.

Офриғийлар сулоласидан бўлган бу ҳукмдорларнинг ҳам шоҳ бўлганлигини ёзмайди. Беруний фақат Офриғ, Бағра, Артамук, Аскажамук ва Абу Абдуллоҳни шоҳ сифатида эслаб ўтади.

Берунийнинг Хоразм шоҳлари сулоласи ҳақидаги маълумотлари бошқа тарихий манбалар орқали ҳам тасдиқланмоқда. Унинг Ҳиндистон тўғрисидаги худди шу маълумотлари, масалан, Кобулшоҳлар ҳақида ёзганлари бошқа тарихчиларнинг турлича талқинларига қарамай, Европа олимлари Лонгперье ва Томас томонидан топилган тангалар шарҳи билан тўла тасдиқланди. Шунинг учун, хоразмшоҳлар ҳақидаги Беруний ёзиб қолдирган тафсилотлар нумизматик маълумотлар ёрдамида тасдиқланди. Масалан, С. П. Толстов бошчилигидаги Хоразм экспедицияси Артамук ва унинг хотини номидан

зарб қилинган кумуш тангаларни топишга муваффақ бўлди⁵⁶.

Бундан ташқари у меъморчилик обидаларидан э. а. иккинчи миң йилликка доир (бронза даври) Жопбос қалъа, Қалъалиқир (э. а. V—IV асрлар), Қўйқирилган қалъа (э. а. IV—I асрлар), Тупроқ қалъа (III—IV асрлар) шаҳарларини тадқиқ этиб, Хоразм тарихи ва маданиятига доир муҳим илмий хулосаларга келди. Қапгүй — кушан маданияти даври (IV аср — эрамининг II асри)да Хоразм воҳасида 1300000 гектар ер суғорилиб, деҳқончилик қилинган. Ҳозир Хоразмда суғориладиган ерларнинг 1 кв км га 80 киши тўғри келса, антик даврда 25—50 киши тўғри келган⁵⁷.

V—VI асрларда қулчилик тузумининг инқироzi ва ўзаро ер учун олиб борилган урушлар натижасида суғорилган майдонлар қисқарган. Феодал тузум таркиб топа бошлаган VII—VIII асрларда деҳқончилик яна тараққий этган⁵⁸.

Маъмунийлар ва газнавийлар даврида Беруний ижоди

Абу Райҳон Беруний Қотда туғилиб, Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ хонадонида ўсди. Абу Наср Мансур Хоразмшоҳ Абу Абдулла Муҳаммад ибн Аҳмадининг амакиваччаси бўлиб, замонасининг машҳур математик олимларидан эди⁵⁹. Шу хонадонда Беруний яхши маълумот олди ва ёшликдан астрономик кузатиш ишларига қизикди... 990 йил мартда 17 ёшлик Беруний кеча-кундуз тенг келишининг ҳар иккала пайтида қуёш баландлигини ўлчашга муваффақ бўлади. Бу нарса катта тажриба ва билим талаб қилган.

994 йили Беруний эклиптика тенглигининг экваторга оғиш бурчагини ғоятда аниқлик билан ўлчаб топди. 995 йили у Ер шарининг тузилиш шаклини тузди. Бе-

⁵⁶ Қаранг: С. П. Толстов, По древним дельтам Окса и Яксарта, стр. 223—224; Яна қаранг: С. П. Толстов, Монеты шахов древнего Хорезма, древнехорезмийский алфавит, ВДИ, 1938, № 4, стр. 120—145.

⁵⁷ С. П. Толстов, По древним дельтам Окса и Яксарта, стр. 95.

⁵⁸ Уша жойда, 248-бет.

⁵⁹ Батафсил Абу Наср Мансур ҳақида қаранг: П. Г. Булгаков, Жизнь и труды Беруни, Ташкент, 1972, стр. 29—30.

руний ёшлигидаёқ Қот сиёсий ҳаётида муҳим мавқе тутди.

Шоҳлар билан Беруний ўртасидаги шахсий муносабатлар хусусида бизга ҳеч нарса маълум эмас. Хоразмшоҳларнинг сўнггиси ўлдирилганда, Беруний 22 ёшда бўлган. Беруний Маъмун хонадонида узоқ йиллар надимлик қилди. Маъмун бўлса шоҳни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олган эди. Байҳақий Берунийнинг ўзи ҳақида айтган қуйидаги сўзларини келтиради: «Мен, Абу Райҳон унга, яъни Абулаббос Маъмун ибн Маъмунга (707/1011 й. вафот этган) етти йил хизмат қилдим»⁶⁰. У Мирхонд асарида номи зикр этилган Маъмун ибн Муҳаммаднинг иккинчи тахт вориси бўлган. Маъмуннинг Берунийга бўлган эҳтиромини Байҳақий асарида келтирилган бир ҳодиса тафсилотидан ҳам билса бўлади.

Беруний унинг вазири бўлмаган бўлса ҳам, (400/1009—407/1016 йй.) муҳим давлат ишларида энг яқин маслаҳатчиси эди. Маъмун ўлдирилгач (407/1016), Беруний мажбуран давлат ишларидан четлаштириб қўйилди.

Берунийнинг ҳаёт тафсилотларини кўздан кечирганимизда, ўз ватани қадимий ҳукмдорларининг хонадонига бўлган гаразини пайқаб оламиз. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида ўз шахсият-парастлиги учун, сохта шажара тарихини ўйлаб топган ва тарихни сохталаштирувчиларни қаттиқ танқид қилади; лекин уларнинг номларини зикр этмайди. Унинг қуйидаги ҳикматли ибораси диққатга сазовордир: «Гарчи насаблар ва бошқа сабаблар ҳақидаги даъволарнинг тўғрилиги яширин бўлса ҳам, мушк ҳар қанча ўраб қўйилса, ҳид сочиб турганидек, ошкора бўлаверади»⁶¹. Демак, Беруний халқ анъаналари ва давлат ҳужжатларининг далилларига таянган бўлиши мумкин. Давлат ҳужжатлари унинг ихтиёрига тушиб қолган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Аммо Берунийдан кейин мазкур ҳужжатлардан ҳеч ким фойдалана олмаган. Халқ тилидаги анъаналар Қуръон ақидаларига алмаштирилди.

X аср охирига келиб ер эгалигининг мулк шакли тангликка учраб, иқто системаси тобора кенг тарқала бошлади. Сомонийлар давлатининг иқтисодий асосига путур етди. Бунга икки куч сабаб бўлди. Бир томондан,

⁶⁰ Абулфазл Байҳақий, Масъуд тарихи, 808-бет.

⁶¹ Абу Рейхан Бируни, т. III, стр. 117—118.

аслзода деҳқонлар⁶² Сомонийларнинг марказий давлатни мустақкамлашдаги хатти-ҳаракатларида ўз ҳақ-ҳуқуқларига нисбатан таҳдид сездилар. Иккинчи томондан, феодал зодагонлар ўзларига қарашли ерлар, шаҳар ва мулкларда мустақилликка интилдилар. Маҳаллий ноибларнинг мустақилликка интилиш ҳаракатлари X аср охирларига келиб янада кучайди. Исён ва урушлар мамлакатни хароб қила бошлади, солиқлардан тинкаси қуриган халқ хонавайрон бўла бошлади.

«Кейин Хоразмнинг олий табақалари орасида кураш ва фисқу-фасод кучайди. Бу [мени] ишларимни ташлаб, яширинишга мажбур этди. Мен ватанини тарк этиб, бир неча йил қўним билмай тақдир бевафолигидан нафратланиб юрдим»⁶³,— деб ёзади Беруний.

Шимоли-шарқдан Қорахонийлар таҳдиди кучайди. Хуросон ҳокими ва Сомонийлар қўшинларининг сипоҳсолори Абул Ҳасан ибн Симжур 989 йили вафот этгач, унинг ўғли Абу Али билан Балх ҳокими Фойиқ ўртасида Хуросон тахти учун кураш бошланди. Бу курашда Абу Али ғалаба қилгач, Нуҳ ибн Мансур уни Хуросон ҳокими сифатида танишга мажбур бўлди. Лекин Абу Али Хуросон даромадидан бир миққолини ҳам Бухорога жўнатмади. Бунинг устига у Қорахонийлардан Бугроҳон билан яширин битим тузиб, Сомонийлар подшолигини тақсимлаб олиш борасида у билан келишиб олди.

992 йил бошларида Бугроҳон қўшинлари Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Абу Али Нуҳга ёрдам беришдан бош тортди. Фойиқ бўлса осонликча Бугроҳонга таслим бўлди. Нажотсиз қолган Нуҳ Амул (Чоржўй) томон қочди. Бугроҳон эса Бухоро Аркини эгаллади. Аммо шу йилнинг ёзида у оғир бетоб бўлиб, Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлди. Нуҳ яна Бухорога қайтиб келди. Худди шу пайтда Ғазна амири Сабуктагиннинг шуҳрати ошиб бораётган эди. Нуҳ Хуросондаги исёнчилар тақдирини унга ҳавола қилди. 994 йили Хуросон учун бўлган шиддатли жангда Сабуктагин ғалаба қозонди. Жанг пайтида Кобус ибн Вушмагиннинг ўғли Доронинг Нуҳ томонига ўтиб кетиши Сабуктагин ғалабасини енгил-

⁶² Деҳқон—деҳ—деҳа — аҳолиси ер ишлари билан шуғулланувчи қишлоқ, қон (қоон, хоқон) — ҳоким; катта ер эгаси, ўз оила аъзолари билан улкан майдонда деҳқончилик қилувчи киши. Кейинчалик умуман қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчилар деҳқон деб айтилган.

⁶³ Абу Рейхан Бируни, т. III, стр. 138.

лаштирди. Бу галаба учун Нуҳ Сабуктагинга Сомонийларнинг барча қўшинлари қўмондонлигини топширди. Унинг ўгли Маҳмуд эса Нишопур ҳокими этиб тайинланди. Абу Али, унинг укаси Абулқосим ибн Симжур ва Фойиқ Гургонга Бувайҳийлар паноҳига қочдилар. 995 йили улар ўзларини бир қадар ўнглаб олиб, Хуросонга ҳужум қилдилар. Лекин Тус вилоятининг Андароқ қишлоғи яқинидаги жангда Маҳмуд уларни тор-мор келтирди. Абулқосим жангга аралашмай, Маҳмудга содиқлигини билдириб, Гургонда ўрнашиб олди. Фахр ёрдамида Гургонли эгаллаб, 998 йилгача шу ерда ҳоким бўлиб туради. Абу Али бўлса Амулга қочиб келиб, Нуҳдан нажот сўрайди. Нуҳнинг маслаҳати билан у Гурганжга йўл олади. Ҳазорасп яқинида хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳ уни асир олиб, Котга келтирди. Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммад кўндан бери бутун Хоразмни ўз қўли остида бирлаштиришни орзу қилиб келарди. Нуҳ юборган кишининг Хоразмшоҳ томонидан асир этилишини баҳона қилиб, иқтадорлар мададига таяниб, Котга ҳужум қилди. Хоразмшоҳ асир тушиб, Гурганжга олиб кетилиб, у ерда қатл этилди. Абу Али Нуҳ қўлига топширилди. Нуҳ уни Сабуктагин ихтиёрига жўнатди. Оқибатда, Абу Али 997 йили зиндонда вафот этди. Хоразмшоҳлар хонадонининг инқирозга учраши Берунийга таъсир этмай қолмади. У тартибсизликлардан қочиб, 995 йили 22 ёшида Гургонга, Кобус ибн Вушмагир ҳузурига кетишга мажбур бўлди. Бироқ у ерда узоқ тура олмади, Рай вилоятига кўчди. Бу ерда Сомонийларга хайрихоҳ бўлган Фахруддавла ҳокимлик қилар эди. Бундан ташқари у ерда машҳур олим, астроном Абу Маҳмуд Хўжандий (вафоти 390/1000 й.) яшар эди. Берунийнинг у билан ҳамкорлик қилиш нияти ҳам бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас. «Райда исфаҳонлик савдогарлардан бир дўстим бўлиб, ўшаникида меҳмон сифатида истиқомат этар эдим»⁶⁴,— деб ёзади Беруний. Беруний Райда икки йил (995—997 йй.) истиқомат қилди. Шу давр мобайнида у Рай яқинидаги Таборак тоғида Абу Маҳмуд Хўжандий қурган расадхонага бориб, илмий текширув ишларини олиб борди⁶⁵. 994 йили бино этилган мазкур расадхона Хўжандий ҳомийсининг номи билан Фахрий судси, яъни Фахрий секстанти ҳам деб юритилган. Бу секстант ҳа-

⁶⁴ Абу Рейхан Бирруни, т. III, стр. 212.

⁶⁵ Там же, стр. 133, 137.

қида Беруний махсус рисола ҳам яратди⁶⁶. Рисолада мазкур расадхона қурилиши услуби баён этилган.

997 йил Рай ҳукмдори Фахруддавла вафот этгач, ўрнига унинг ёш ўғли Маждуддавла ўлтирди. У отаси билан биргаликда Кобус ибн Вушмагир ва Сомонийларга қарши сиёсат тутди. Шундан сўнг Беруний ўз ватани Котга қайтиб келди. Буни биз унинг қуйидаги сўзларидан ҳам билиб олсак бўлади: «Абулвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад Бўзжоний билан биз, у Бағдодда, мен эса Хоразм пойтахтида эканлигимизда, Ой тутилишини биргаликда кузатиш тўғрисида келишиб олдик. Ой тутилишини биз 387/997 йили биргаликда кузатдик»⁶⁷.

Шу йили Маъмун ибн Муҳаммад хоразмшоҳ вафот этди. Ўрнига Али ибн Маъмун янги пойтахт Гурганж тахтига ўлтирди. 998 йил охирида Кобус ибн Вушмагир Берунийни Гургонга таклиф қилди. Кобуснинг билимли, фозил ва фан аҳлини қадрловчи бўлганини эътиборга олиб, Беруний Гургонга кўчиб келди.

Беруний ўзининг 1001 йили ёзиб тугатган «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарини унга бағишлади. Аммо кейинчалик Беруний Кобус билан чиқиша олмай яна Хоразмга қайтишга мажбур бўлди.

Беруний Гургонда олти йил (998—1003 йил) яшади. 1004 йил бошларида у Гурганжга қайтиб келади. Бу ерда Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун ҳукмронлик қилар эди (997—1009 й.). У энди кучайиб келаётган Фазнавийлар сулоласи ҳукмдори Маҳмуд билан қариндош тутиниб, унинг синглисига уйланган эди⁶⁸. Бу билан у сиёсий мақсадларни кўзлаган эди, албатта. Али ибн Маъмуннинг 13 йиллик ҳукмронлик даври осойишталикда ўтди. Мамлакат иқтисоди жонланиб, илм-фан аҳлларига яшаш ва ижод қилиш учун шароит вужудга келди. Шу даврда Гурганжда таниқли олим ал-Масиҳий, Берунийнинг ҳомийси ва устози Ибн Ироқ яшаб, ижод қилди. 1005 йили Гурганжга Ибн Сино ҳам кўчиб келди. Гурганж Али Ибн Маъмун замонида анча юксалди. Унинг замонида Гурганж йил сайин обод бўлиб борди, деб ёзган эди В. В. Бартольд. Манбалардан Али ибн Маъмуннинг пой-

⁶⁶ П. Г. Булгаков, Фахриев секстант в «Геодезии» Бируни, «Общественные науки в Узбекистане», 1963, № 6.

⁶⁷ Абу Рейхан Бируни, т. III, стр. 234.

⁶⁸ П. Г. Булгаков, Жизнь и труды Бируни, Ташкент, 1972, стр. 119.

тахт қалъаси қаршисида улкан сарой қургани ва бозор учун катта майдон тузгани маълум.

Абу Райҳон Беруний Гурганжда Хоразмнинг табиати, қимматбаҳо тош ва минералларнинг хусусият ва солиштирма оғирликларини ўрганиш билан шуғулланди ва ўзининг машҳур «Минералогия» («Жавоҳирларни биллишга оид маълумотлар тўплами») асарини ёзди.

Али ибн Маъмунийнинг укаси Маъмун ибн Маъмун замони (1010—1017)да Беруний саройга яқинлаштирилди. У Хоразмшоҳнинг энг яқин маслаҳатчиси бўлиб, унга бўлган эътибор ортди. Бироқ Маъмун гарчи «олим, жасур, фаол ва талабчан киши» (Беруний) бўлгани билан давлат ишларига эътибор қилмай қўйди. Маҳмуд Ғазнавий мамлакатдаги тартибсизликларни ва Хоразмшоҳ таъсирининг кучсизлашишини кузатиб, Хоразмни босиб олиш учун баҳона қидирар эди. Абулаббос Маъмун гарчи Берунийни ўзининг энг яқин маслаҳатчиси қилиб олган бўлса ҳам унинг йўл-йўриқларига амал қилмади. Бу ҳақда Берунийнинг «Хоразм тарихи» асарида қимматли маълумотлар мавжуд. Бу маълумотлар бошқа тарихий асарларда сақланиб қолган. Масалан, Абулфазл Байҳақий шундай ҳикоя қилади: «Хоразмнинг машҳур одамлари» китобида Абу Райҳон Беруний шундай ёзади: «Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун ибн Маъмун... Маъмунийлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори эди; у ўлгач, бу хонадон инқирозга юз тутди ва буюклигига хотима берилди. У фозил, шижоатли, тadbиркор, истеъдодли одам эди; бироқ унда қанчалик эътиборга лойиқ руҳий хусусиятлар бўлса, шунча таҳсинга нолайиқ хислатлар ҳам бор эди. Мен буни унга мойиллигимнинг эмас, бегаразлигимнинг изҳори учун айтмоқдаман. Зотан, бундай пайтларда кўзга ташланадиган, йирик хислатларгагина қараб ҳукм чиқарилади. Таҳсинга молик виятларини унинг камчиликлари йўққа чиқарганда ҳам, кимнинг ахлоқий ҳусни пинҳоний бўлиб, қилмишлари шунга мос бўлса, ундай кишини эътиборга муносиб киши деса бўлади. Амир Абулаббоснинг энг юксак ахлоқий ҳусни шу эдики, унинг даҳани носазо, одобдан ташқари ва гийбат сўзларга мустаҳкам эди. Мен, Абу Райҳон Беруний унга етти йил хизмат қилдим ва бирор марта ҳам унинг оғзидан дашном келтирувчи сўз эшитмадим... Хоразмшоҳ ҳалимлик ва олижаноблик хислатла-

рига бой эди»⁶⁹. Шу ерга келганда Байҳақий қуйидагиларни қўшимча қилади: «Мен, яъни Абулфазл бўлсам, Нишопурда хожа Абу Мансур ас-Саолибийдан⁷⁰ эшитган эдим. У Хоразмга борган, зиёфатда бўлиб, латиф суҳбат ва мусоҳабада қатнашган. Хоразмшоҳ деган: Менинг фикру хаёлим — китоб ва мутолаа, севиқли ёр ва у билан кўнгиш очини, олижаноб киши ва унга гам-хўрлик қилиш». Абулаббоснинг ҳокимият тепасида туриб, бошқаришга келганда, Абу Райҳон бошқа бир асаридан шундай ёзади: «Аммо, бу йил (1016 й. бўлса керак) мамлакатнинг таланиши ва харобага айланиши билан тугади. Айшу ишрат билан машғул бўлган Хоразмшоҳ узоқ вақт бу нарсага аҳамият бермади»⁷¹. Бу сўзлар билан Беруний Хоразмшоҳга нисбатан ўзининг холис ниётида бўлганлигини билдирган.

Хоразмшоҳ Абу Райҳонга барча билимлардан хабардор олимлар пешвоси сифатида зўр эҳтиром кўрсатади. Берунийнинг қуйидаги ҳикояси Байҳақийнинг «Масъуд тарихи» китобида келтирилган: Бир куни Хоразмшоҳ бир айб иш қилган. Улов устида ичиб туриб Абу Райҳонни ҳужрасидан чақиритишга буюрган. Нима сабабдан-дир у бир оз кечиккан. Шунда сабри чидамаган Хоразмшоҳ ишни бошқа йўсинда тасаввур қилиб, от жиловини Абу Райҳон томон бурган ва уловдан энди тушмоқчи бўлиб турганида, Абу Райҳон ҳужрадан чиққан. Шоҳ тушмасдан олдинроқ ўша ерга етиб келиб:

— Худо ҳаққи шоҳим, бундай қилмаснилар, — деб ёлборган. Шунда Хоразмшоҳ тамсил қилиб мана бу байтни келтирган:

— Эга бўлинадиган нарсаларнинг энг шарафлиси илмдир, барча унга келадию, лекин у келмайди. Кейин Хоразмшоҳ унга деган:

— Дунёвий расмиятчилик бўлмаганда эди, мен сени чақиртирмас эдим, илм ҳар нарсадан юқори, ҳеч нарса ундан юқори бўлолмайди.

Абулаббоснинг Берунийга садоқати зўр эди. Бунга Беруний келтирган шундай ҳодиса мисол бўла олади: «Мусулмонлар шоҳи ал-Қодир биллоҳ (Аббосийлар су-

⁶⁹ Абулфазл Байҳақий, Масъуд тарихи, 808-бет.

⁷⁰ Абу Мансур Абдулмалик ибн Маҳмуд Саолибий (961—1038), тўрт жилдли *Яғмаг уд-даҳр* («Замон дурдонаси») номли асар муаллифи. Бу ҳақда қараи: И. Абдуллаев, Абу Мансур ас-Саолибий, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1972.

⁷¹ Абу Рейхан Бируни, т. III, стр. 138.

доласидан бўлган халифа — 991—1031 йй.) Абулаббосга бир тўн, иноятнома, туғ ва Айнулдавла ва зайнул милла унвонлари [яъни мустақил ҳукмдорлик кафолатлари] ни юборди. Хоразмшоҳ бу нарсалар амир Маҳмудга хўрлик нишонаси бўлиб туюлмасин, деган андиша билан, у билан фикр олишиб, нима учун уни четлаб, халифадан тўн, эҳсонлар қабул қилажаги ва имтиёзларга эга бўлажагини билгиси келарди. Ҳар эҳтимолга қарши хуш муносабатларни сақлаб қолиш мақсадида у мени [яъни Берунийни] элчини ярим йўлда саҳрода кутиб олиш учун жўнатди. Мен махфий суратда элчидан катта шېомларни қабул қилиб олиб, Хоразмга келтирдим ва Абулаббосга топширдим. У матлабига мувофиқ муҳитни ўзгартирмаслик мақсадида совгаларни пинҳон тутишни буюрди... Уларни кўрсатишмади; фақат бу хонадон тугатилиши лозим бўлган кунларигина эълон қилишди»⁷².

XI аср бошида Хоразм давлатининг мавқеи ўсди, Ҳазар, Булғор ва бошқа қабилааларга, шунингдек, Киев Русига бўлган таъсири кучайди. Рус, Шарқий ва Ғарбий Европа давлатлари, Эрон, Мўғулистон, Хитой билан маданий, савдо ва сийёсий алоқалар мустаҳкамланди⁷³.

Маъмунийлар даврида шаҳар ҳунармандчилиги ўсди. Носир Хисрав (1004—1089) Исфаҳонда ҳунармандчилик маҳсулотининг 200 нави ишлаб чиқарилганини ёзади. Хоразм шаҳарлари, айниқса, пойтахти Гурганж тўғрисида ҳам шу нарсани айтиш мумкин эди.

Маҳмуд билан унинг вазири Абу Наср Мешкон ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги суҳбатдан Ғазнавийлар давридаги халқ аҳволи ҳақида хулоса чиқариш мумкин. «Маҳмуд сўради: Сен дунёни кўп кезган одамсан, айтчи, шу чорбоғ сизгари боғни сен бирор шаҳарда кўрганмисан?». У яна қўшиб қўйди: «Шундай гуллаб яшиган боғда не сабабдандир кўнглим ёзилмайди?» Мен жавоб бердим: «Жаноблари ранжимасалар, жавоб берган бўлардим». «Гапиравер». — «Шу боғ туфайли Балх шаҳри ва унинг атроф раиятидан минг киши азият чекмоқда. Шунинг учун жанобларида дилхушлик йўқ». — «Халқ нимадан азоб чекмоқда?» — «Йили ўн икки ой давомида мажбурий ишлар ва озиқ-овқат солиғидан. Халқ бундан

⁷² Абулфазл Байҳақий. Масъуд тарихи, 809—810-бетлар.

⁷³ А. Г. Гулямов, Эпоха Абу Рейхана Беруни, ОНУ, 1972, № 2, стр. 3—8.

огир аҳволга тушиб қолмоқда. Ҳеч ким бу ҳолни жанобларига арз қилмаётир»⁷⁴. Шунга қарамай, Маҳмуд билимли ва саводхон киши бўлганидан вазирнинг дағал жавобларидан ранжимади. Е. Э. Бертельснинг ёзишича, Маҳмуд ёшлигидан яхши маълумот олган; паҳлавий тили билан бир қаторда араб тилини ҳам билган. Унинг паҳлавий тилида шеърлар битгани, Қуръонга шарҳ ёзгани маълум. Унинг хонадонидаги аёллар ҳам ўқимшли эдилар ва ҳусниҳатда моҳир эдилар⁷⁵. Маҳмуднинг ислом Шарқида биринчи бўлиб, Ғазнада улкан мадраса бино этгани ва унда кўпгина подир китобларни жамлагани маълум⁷⁶.

Шу билан бирга, олий мансаб ва зар учун Маҳмуднинг ҳар қандай пасткашликка тайёр эканини Беруний қайд этади⁷⁷. Берунийнинг қуйидаги сўзлари ҳам Маҳмуд ва унинг амалдорлари шаънига айтилган: «Улар фозил кишиларга инсбатан душманлик ҳисси билан ёнар эдилар. Фанга алоқадор кишиларни таъқиб этар, уларга хўрлик ва зулм келтирар эдилар... Бу жоҳиллар кўпчиликка номатқул бўлган паст ва зарарли хулқларни бир овоздан ёқлаб чиқардилар; улар асосида асосиз гаразни кўраминиз. Улар орасида шарму ҳаёсиз ва ҳар қандай пастлик олдида тап тортмайдиганлар кўпроқ. Бу йўлда улар барча имкониятдан фойдаланиб мусобақа қила бошладилар; бу иш бориб-бориб фанни рад этиш ва илм аҳлига ғараз кўз билан қарашга олиб келди. Улардан шаддодроғи фанни хато йўл, фан аҳлини ўзларига монанд жоҳилият йўлидан боришга ундаб, уларга куфроният тамғасини босдилар. Бу билан улар олимларни йўқотмоққа ўзларига йўл очмоқ ниятида эдилар»⁷⁸.

Беруний Ғазнада эканлигида замондошлари орасида уни инсели кўрилмаган обрў-эътибор чўққисига кўтарган қатор шоҳ асарлар яратди. *Китоби таҳдид ниҳоят аламокин ли-таسخиҳ масофоти ал-масокин* («Масканлар орасидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш») асарини Ғазнага кели-

⁷⁴ Абулфазл Байҳақий, Масъуд тарихи, 895, 920-бетлар.

⁷⁵ Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы (Избранные труды, т. I), М., 1960, стр. 189.

⁷⁶ В. В. Бартольд, т. II, ч. I, История культурной жизни Туркестана, стр. 226.

⁷⁷ Беруний, III, стр. 81.

⁷⁸ Беруний, т. III, стр. 81.

ши билан ёзабошлаб (1018 й. бошларидан) 1025 йилнинг октябрида тугатади.

1017 йилда Беруний Ғазнага келтирилгач, у ерга келтирилган ҳинд асирлари орқали ҳинд халқи тарихи ва маданияти тўғрисида маълумот олади. 1022—1025 йилларда эса, Маҳмуднинг Ҳиндистонга юришлари пайтида у билан биргаликда Ҳиндистонга боради ва ҳинд халқи ҳамда унинг тарихи билан яқиндан танишади. Олим ҳинд маданий қўлёзма ёдгорликларини ўрганар экан, улардан бир қанчасини араб тилига таржима қилади: мен «ҳиндларнинг икки китобини араб тилига таржима қилган эдим. Уларнинг бири бошланиш ва мавжудот тавсифи ҳақида бўлиб, «Санкхъя» деб аталади. Иккинчиси, жонни бадан қиёфасидан қутқазиб тўғрисида битилган, у «Патанжали» номи билан машҳурдир. Бу икки китобда ҳиндларнинг шарнат ҳукмлари эмас, балки эътиқодлари асосларининг кўпчилиги баён қилинган»⁷⁹.

1025—1030 йиллари Беруний бир неча астрономияга оид рисолалар ёзиш билан бирга, машҳур «Ҳиндистон» (*Китобу-фит таҳқиқи мо лил-Ҳинд мин Маъқулатин мақбулатин фи л-ақли ав марзулатин* — Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби)ни ёзиб тугатди. Мазкур китоб ва унинг ёзилиши тўғрисида Эдуард Захау шундай ёзган эди: «Беруний бу асарини жуда оғир даврда ёзди. Бу вақтда Эрон, Ўрта Осиёнинг ғарбий қисми, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг бир бўлагини бирлаштирган Ғазнавийларнинг улкан империясининг қулаш хавфи бор эди. Бундай нотинч пайтларда Беруний ўз илмий кузатиш ишларига шўнғиб кетган бўлса, бу ғалаёнлар авжига минганда у ўз асарини тугатишга уринди. Бу ҳол ўша давр сиёсий воқеаларига боғлиқ эканлиги борган сари аёнроқ бўлиб кўриняпти»⁸⁰.

XI аср бошларида гуз туркларининг Сирдарё қуйи оқимидаги серҳосил ерларда ўтроқлашуви кучайиб, бир қисми Салжуқ бошчилигида Маҳмуд давлатига таҳдид солабошладилар. Шу муносабат билан ҳинд халқи ва ҳинд подшосининг олижаноблигидан баҳс этувчи Беруний келтирган қуйидаги ҳужжат диққатга сазовордир.

⁷⁹ Беруний, Таълиқот асарлар, II том, 28-бет.

⁸⁰ А. Ирисов, Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари; Абу Райҳон Беруний, Таълиқот асарлар, II том, 11-бет.

«Онандапола (Брахмаишлардан ҳинд подшоҳи, вафоти 412/1021 йил)нинг султон Маҳмудга юборган хати менга жуда ҳам маъқул тушди, ҳолбуки уларнинг ўртала-рида ҳийлагина совуқчилик бор эди. Хат мазмуни шундай эди: «Эшитишимча, турклар сенга қарши чиққан эмишлар ва Хуросонга тарқалган эмишлар. Агар хоҳласанг, беш минг отлиқ аскар, ўн минг пиеда аскар ва юзта фил билан ёрдамга чиқаман; агар хоҳласанг, деганимга икки ҳисса куч қўшиб, ўғлимни чиқараман. Менинг шундай қилишимга сенда ҳеч қандай андиша тутилмасин, чунки мен сенинг тарафингдан синдирилганман, энди мен ўзимдан бошқанинг сенга ғолиб бўлишини истамайман»⁸¹.

Маҳмуд вафот этгач, ўрнига ўғли Масъуд ўлтирди. Хоразмда Маҳмуднинг хожиби Олтунтош ҳукмронлик қилар эди. Олтунтош Маҳмуднинг нуфузли амирларидан эди. Масъуд тахт учун акаси Муҳаммадга қарши урушлар билан бандлигида, Мовароуннаҳр ҳокими амир Али Тегин (415/1034—426/1045) унинг ўлкасига ҳужум уюштириб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Масъуд 424/1033 йилда Олтунтошга элчи орқали хат юбориб, Али Тегин вилоятларига ҳужум қилмоқни ва Самарқанд билан Бухорони қўлга олмоқни даъват этади ҳамда ёрдам учун катта қўшин йўллайди. Олтунтош Жайхундан ўтиб, Али Тегин вилоятларидан баъзиларини босиб олади. Босиб олинган вилоятларда катта қўшин билан тургани учун унга бу вилоятлардан келадиган даромад қўшинни сақлаб туришга ҳам етмас эди. Бу ҳақда у Масъудга ҳам ёзади ва Хоразмга қайтмоққа ижозат сўрайди. Масъуд бунга розилик беради. Олтунтош қайтаётганда Али Тегин унинг қўшинига тўсатдан ҳужум қилади. Али Тегин енгилиб, Добусия қалъасига ўзини уради. Олтунтош қалъани қамал қилади. Аммо, Али Тегин унга хат йўллаб, шафқат сўрайди. Олтунтош уни шу ҳолда ташлаб, Хоразм томон кетади. Мазкур жангда Олтунтош яраланган эди; Хоразмга келгач, касал бўлиб, вафот этади. Ундан уч ўғил қолган эди: Хорун, Рашид ва Исмоил. Ҳокимиятни вазир Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдусамад бошқара бошлади. У хазина ва бошқа мулкларни сақлаб қолди. Кейин Масъудга мактуб ёзди. Масъуд ҳожибнинг катта ўғли Хорунни Хо-

⁸¹ Уша асар, 313-бет.

разм ҳокими этиб тайинлайди. Вазир унинг ёнида қолади... 1043 йили эса Хоразм Салжуқлар томонидан эгалланди.

Ўрта Осиёнинг буюк олими Абу Райҳон Беруний мураккаб бир вазиятда яшаб ижод этди. Унинг даври феодализм ижтимоий муносабатлари барпо этилиши ва ўзаро мураккаб феодализм курашлари авж олган бир давр эди. Ижтимоий қарама-қаршиликлар олим ижодига таъсир этмай қолмади.

Аҳолиси қадимдан деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланиб келган бу диёр қадим илм-фан ва маданият маркази бўлган. Қадимий ёзувлардан бири — Хоразм ёзуви, тили шу ерда таркиб топди. Бу ҳол Беруний ва унинг замондошларидек буюк сиймоларнинг еттишиб чиқиши учун тарихий шарт-шароит яратди.

Хоразм воҳаси араблар томонидан босиб олинган, бу ерда қадимий Офрийлар хонадони билан бир қаторда араблар томонидан қўйилган Маъмунийлар ҳукмронлик қила бошлади. 995 йили Гурганж амири Маъмуни ибн Муҳаммад (992—997) Офрийлар пойтахти Қиётни босиб олиб, ўзини хоразмшоҳ деб эълон қилди. Шу даврда Хоразм давлати ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан катта қудратга эга эди. У Орол бўйларидagi қабилалар уюшмалари, Волга бўйи, Шимолий Кавказ ва Киев Руси билан маданий савдо ва элчилик муносабатларини олиб борди. X аср бошларида Ҳазар ҳоқонлигида бўлган Ибн Фадлан ҳоқон саройида Хоразм олимлари ва амалдорларининг катта мавқеи бўлганини қайд этган эди.

Қадимий Хоразм тарихи ва маданияти тўғрисида тарихий манбаларда деярли маълумот йўқ эди. Фақат шу диёрда ўсиб вояга етган буюк олим Абу Райҳон Беруний асарларидагина бу ўлка ҳақида ягона қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Олим Хоразмнинг ўтмиш маданияти, халқлари ва тарихий географияси бўйича тинмай илмий-қидирув ишлари олиб борди. Хоразмнинг қадимий ва ўрта аср тарихини ўрганишда Абу Райҳон Беруний фикрлари асосий — ҳал қилувчи манба бўлиб қолди ва қолмоқда.